



INTERNATIONAL
NUREMBERG
PRINCIPLES
ACADEMY

Prigodni rad br. 1

**Tranziciona pravda u
Nemačkoj posle 1945.
i posle 1990.**

Sanja Romajke

Impresum

O Međunarodnoj akademiji nirnberških principa

Međunarodna akademija nirnberških principa (International Nuremberg Principles Academy - Akademija Nirnberg) jeste fondacija posvećena unapređenju međunarodnog krivičnog prava. Nalazi se u Nirnbergu, rodnom mestu savremenog međunarodnog krivičnog prava i osmišljena je kao forum za diskusiju o savremenim problemima u toj oblasti. Zadatak Akademije Nirnberg je da promoviše univerzalnost, legalnost i prihvatljivost međunarodnog krivičnog prava. Glavne oblasti kojima se Akademija bavi uključuju interdisciplinarna istraživanja, obuke i usluge savetovanja posebno osmišljene da odgovaraju različitim grupama i obrazovanje o ljudskim pravima. Akademija Nirnberg se posebno fokusira na saradnju sa zemljama i društvima koja se trenutno suočavaju sa izazovima u vezi sa međunarodnim krivičnim pravom. Akademiju Nirnberg su osnovali Ministarstvo spoljnih poslova Nemačke, Slobodna Država Bavarska i Grad Nirnberg.

O autoru

Sanja Romajke je studirala savremenu istoriju, istoriju starog veka i engleski jezik na Univerzitetu Oto-Fridrih u Bambergu pre nego što je počela da radi kao istraživačica i saradnica u nastavi na Univerzitetu Kristijan-Albrecht u Kilu. Trenutno, živi u Berlinu i radi honorarno kao istoričarka. Njena interesovanja obuhvataju ljudska prava, nepravde za vreme diktatura, suočavanje s prošlošću i kulture sećanja.

Stavovi izraženi u ovom delu su isključivo stavovi autorke i ne predstavljaju neminovno stavove Međunarodne akademije nirnberških principa.

International Nuremberg Principles Academy

(Međunarodna akademija nirnberških principa)

Egidienplatz 23

90403 Nirnberg, Nemačka

Tel. +49 911 231-10379

Faks. +4909110231-14020

info@nurembergacademy.org

www.nurembergacademy.org

© 2016 International Nuremberg Principles Academy (Međunarodna akademija nirnberških principa)

Sadržaj

2	Impresum
3	Sadržaj
4	Skraćenice
5	Uvodna reč
6	1. Uvod: Šta je tranziciona pravda?
8	2. Tranziciona pravda nakon 1945. godine: Suočavanje sa diktaturom nacionalsocijalizma
8	a) Izazovi i okolnosti
9	b) Krivično gonjenje: Suđenja nacističkim zločincima
9	I. Procesuiranje nacističkih zločina pred međunarodnim sudovima
12	II. Procesuiranje nacističkih zločina pred nemačkim sudovima u zapadnim zonama okupacije i u SRN-u
16	III. Procesuiranje nacističkih zločina pred nemačkim sudovima u Sovjetskoj okupacionoj zoni i u DRN-u
20	c) Lustracija: Denacifikacija nemačkog društva
20	I. Denacifikacija u zapadnim zonama i u SRN-u
23	II. Denacifikacija u Sovjetskoj okupacionoj zoni i u DRN-u
25	d) Wiedergutmachung: Reparacije, restitucije i odštete
25	I. Zahtevi za reparaciju sila pobednica
27	II. Politika odšteta u SRN-u
30	III. Politika odšteta u DRN-u
32	e) Dokumentacija, opomena, čuvanje sećanja
32	I. Prevaspitavanje i građansko obrazovanje u zapadnim zonama i u SRN-u
33	II. „Antifašističko-demokratski prevrat” u Sovjetskoj okupacionoj zoni i u DRN-u
35	III. Kulture sećanja na „istoku” i na „zapadu”
39	3. Tranziciona pravda nakon 1990. godine: Suočavanje sa diktaturom SED-a
39	a) Izazovi i okolnosti
41	b) Krivično gonjenje: Zločini DRN-a pred sudom
45	c) Lustracija: „Deštazifikacija” državne službe
49	d) Rehabilitacija i odštete
49	I. Rehabilitacija žrtava režima SED-a: Statuti za ispravljanje nepravdi
52	II. Restitucija i odšteta: Zaključenje pitanja imovine koja nije u državini vlasnika
54	e) Dokumentacija, opomena, čuvanje sećanja
58	4. Zaključak
61	Bibliografija

Skraćenice

BS<u>tu</u>	<i>Behörde des Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik</i> – Savezni delegat za dosijee državne bezbednosne službe bivše Demokratske Republike Nemačke
CCD 38	Control Council Directive No. 38 – Propis broj 38 Kontrolnog veća
CCL 10	Allies Control Council Law No. 10 – Zakon broj 10 Savezničkog kontrolnog veća
DRN	Demokratska Republika Nemačka
Gestapo	Tajna državna policija
MfS	<i>Ministerium für Staatssicherheit</i> – Ministarstvo državne bezbednosti, Štazi
MVT	Međunarodni vojni tribunal
NSDAP	<i>Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei</i> – Nacionalsocijalistička nemačka radnička partija
SMAD	Sowjetische Militäradministration in Deutschland – Sovjetska vojna administracija u Nemačkoj
SRN	Savezna Republika Nemačka
SS	Schutzstaffel – Zaštitni odred NSDAP-a

Uvodna reč

Međunarodna akademija nirnberških principa predstavlja istraživanje o nemačkom iskustvu suočavanja s prošlošću nakon Drugog svetskog rata, 1945. godine, i nakon završetka istočnonemačke komunističke diktature, 1990. godine. Studiju je u ime Akademije napisala nemačka istoričarka Sanja Romajke (Sanya Romeike).

Ovaj rad nastao je sa željom da se čitaocima – posebno onima iz zemalja koje prolaze kroz proces suočavanja s pošlošću ispunjenom diktaturama i ratovima – pruži prikaz iskustava Nemačke u poslednjih sedamdeset godina njene istorije. Istraživanje čitaocu nudi nov pogled na problematiku, olakšavajući pristup pomenutim nemačkim iskustvima. Takođe, ovaj rad pomaže čitaocima da steknu dublja znanja o pojedinim podtemama i instrumentima jer imenuje dalje izvore informacija na veb-stranici Međunarodne akademije nirnberških principa.

Publikacija se oslanja na koncepte tranzicione pravde, ali ne analizira nemačku istoriju iz te perspektive. Samim tim, pojedini aspekti (poput garancija neponavljanja) izostavljeni su kako se ne bi izašlo izvan okvira projekta. Ova publikacija takođe pruža uvid u vrste prepreka koje je trebalo savladati i u to koliko je vremena bilo potrebno kako bi Nemačka postala međunarodno priznat primer zemlje koja se intenzivno i uspešno suočila sa sopstvenom prošlošću. Istovremeno, autorkina kritika pokazuje šta još uvek treba da se učini po tom pitanju u Nemačkoj. Na primer, autorka primećuje:

„Činjenica da je nemačko društvo uspelo da načini preokret sa potiskivanja i tišine na aktivno bavljenje problematikom u vezi s ratnim zločinima i krivicom često se smatra ključnim faktorom u procesu demokratizacije. Ipak, bavljenje nacističkom prošlošću nije bilo, i još uvek nije, lak i opšteprihvaćen proces, već je, naprotiv, proces oblikovan žustrim debatama. Do današnjeg dana, pravi način tumačenja i bavljenja prošlošću predmet je kontroverzi; no i to, doduše, predstavlja deo suočavanja s prošlošću.”

Navedeni pasus naglašava paradigmatiski fokus ovog istraživanja:

- S jedne strane, njegov cilj je da doprinese diskusijama u konfliktnim i postkonfliktnim državama, u nadi da će one doprineti suočavanju s prošlim zločinima.
- S druge strane, njegov cilj je da doprinese i diskusijama o našoj sopstvenoj prošlosti u Nemačkoj, s obzirom na to da one ni u kom slučaju nisu završene.

Akademija se zahvaljuje gđi Romajke na njenoj velikoj posvećenosti i spremnosti da učestvuje u diskusijama unutar same Akademije.

Posebna zahvalnost ide svima onima koji su u ovom projektu podržali gđu Romajke i Akademiju i pomogli svojim kritičkim recenzijama i savetima.

Bernd Borhart

Osnivač, International Nuremberg Principles Academy
(Međunarodna akademija nirnberških principa)

1. Uvod: Šta je tranziciona pravda?

Dvadeseti vek je poznat kao „doba ekstrema“, koje su odlikovali najteži zločini protiv čovečnosti, ratovi, tiranije, ali i pokreti demokratizacije i liberalizacije. Pitanja o „pravom“ načinu suočavanja sa zločinima, o uspešnoj tranziciji i načinima da se uspostavi dugotrajni mir i bezbednost u postkonfliktnim situacijama su, dakle, umnogome dobila na važnosti tokom dvadesetog veka.

U tom kontekstu se pojavio i koncept „tranzicione pravde“, koji je postao značajan na globalnom nivou. Tranziciona pravda se, prema Bakli-Zistel (Buckley-Zistel), odnosi na „instrumente i napore potrebne za suočavanje sa prošlošću posle nasilnog konflikta ili režima, kako bi se omogućila tranzicija ka trajno mirnodopskom, pretežno demokratskom društvu“¹.

Termin tranziciona pravda prvi put je upotrebljen devedesetih godina prošlog veka, u vreme brojnih promena po završetku Hladnog rata, nakon pada Berlinskog zida i kolapsa SSSR-a. Tranziciona pravda vodi poreklo iz pokreta za ljudska prava pa je njen prvobitni fokus bio na pokretanju postupaka zbog kršenja ljudskih prava koja je počinio bivši totalitarni ili represivni režim. Osim što je doveo do stvaranja obimne akademske građe, ovaj koncept su u poslednje dve decenije sve više prihvatale i upotrebljavale međunarodne organizacije, kao i zajednica koja se bavi izgradnjom mira i ljudskim pravima, što je dalje rezultiralo time da se njegovo značenje proširilo toliko da je postao krovni termin za različite instrumente, mehanizme i mere koje obuhvataju mnogo više od kaznenog aspekta suočavanja s prošlošću.²

Danas, ovaj koncept odlikuje tesno povezivanje faze tranzicije sa težnjom za pravdom – gde se pravda ne shvata samo u strogo pravničkom smislu reči. Tranziciona pravda izražava ideju da mir i bezbednost mogu biti ustanovljeni samo onda kada se prethodnim zločinima i kršenjima ljudskih prava pristupi odgovarajućim mehanizmima. Samo „jasan raskid sa prošlim nepravdama“³ sprečava da prošlost bude teret budućnosti; samo raskid omogućava „prevenciju budućih zločina, stvaranje poverenja u novi oblik vladavine i doprinos pomirenju među zaraćenim stranama“⁴. S vremenom je evoluirao veliki broj instrumenata za suočavanje s prošlošću, čiji je cilj prevencija zločina i ponovnog javljanja konflikta. Najznačajniji su sledeći instrumenti:

- krivično gonjenje na međunarodnim i domaćim sudovima;
- proces utvrđivanja istine, to jest otkrivanje kršenja ljudskih prava putem komisija za istinu;

¹ Buckley-Zistel, Susanne. 2007. Handreichung. „Transitional Justice“. Preuzeto: 18. februara 2016. <http://www.konfliktbearbeitung.net/downloads/file889.pdf>, str. 2–7; Buckley-Zistel, Susanne. 2008. „Transitional Justice als Weg zu Frieden und Sicherheit. Möglichkeiten und Grenzen“. *SFB-Governance Working Paper Series* 15. Preuzeto: 17. februara 2016, http://www.sfb-governance.de/publikationen/working_papers/wp15/SFB-Governance-Working-Paper-15.pdf.

² Up. Fischer, Martina. 2011. „Transitional Justice and Reconciliation. Theory and Practice“. U: Austin, Beatrix & Fischer, Martina & Giessmann, Hans J. (ur.) *Advancing Conflict Transformation. The Berghoff. The Berghoff Handbook 1*, str. 406–430. Opladen: Barbara Budrich Publishers; Buckley-Zistel Susanne & Koloma Beck, Teresa & Braun, Christian & Mieth, Friederike. 2014. „Transitional Justice Theories: An Introduction“. U: Buckley-Zistel, Susanne & Koloma Beck, Teresa & Braun, Christian & Mieth, Friederike (ur.) *Transitional Justice Theories*. Abingdon: Routledge, str. 1–3.

³ Buckley-Zistel, Handreichung, str. 2.

⁴ Up. Teitel, Ruti G. 2003. „Transitional Justice Genealogy“. *Harvard Human Rights Journal* 16:69–94.

- reparacija za žrtve u vidu rehabilitacije, novčane odštete i restitucije;
- institucionalne reforme (naročito zakonodavstva, policije i vojske) i otpuštanje počinitelaca – pogotovo onih iz bivših elita na društveno značajnim pozicijama; i
- čuvanje sećanja kroz memorijale i muzeje.

Procesi transformacije nakon nasilnih konflikata su kompleksni i jedinstveni. U mnogim slučajevima zahtevaju kombinaciju više različitih mera kako bi proces suočavanja s prošlošću bio što efikasniji. Istovremeno, iskustvo je pokazalo da može doći do tenzija među odabranim merama, ali i među drugim zahtevima i potrebama društva u tranziciji. Naime, pokazalo se da se tenzije ispoljavaju između sledećih pojmova: pojmova „pravde” i „mira”, dva važna cilja tranzicione pravde; „kazne” i „pomirenja”; „retributivne pravde” i „restorativne pravde”⁵. Prema tome, tranziciona pravda nosi sa sobom i određeni potencijal za sukobe, ali i velike mogućnosti transformacije društva. Kontekst tranzicije, izazovi, okolnosti i zahtevi stranaka i građana određuju koji će se mehanizmi na kraju koristiti i da li će oni biti uspešni ili ne. Takođe, u procesu tranzicione pravde ključne uloge igraju i priroda sukoba u prošlosti, metoda rešavanja konflikta, (ne)dovršenost tranzicije po pitanju smenjivanja prethodnog režima, karakter i obim počinjene nepravde, stabilnost države o kojoj je reč, dostupnost resursa, stav nove vlade, kao i struktura društvenog uređenja.

U ovom istraživanju se prikazuje i razmatra nemačko iskustvo suočavanja s prošlošću nakon Drugog svetskog rata, 1945. godine, i nakon završetka komunističke diktature, 1990. godine. Publikacija ne analizira nemačku istoriju iz perspektive tranzicione pravde. Međutim, studija detaljno opisuje kako se Nemačka suočila sa svojom prošlošću i trebalo bi posebno da zanima čitaoce iz zemalja koje prolaze ili su prolazile kroz period nasilnih sukoba ili represivne vladavine. Danas se na međunarodnom planu Nemačka smatra primerom relativno uspešnog suočavanja s prošlošću. Ovaj rad otkriva i koliko je zahtevan ali i kontroverzan proces tranzicije, zatim pokazuje koliko je vremena bilo potrebno da se on izvrši, kao i kakvi i koliko jaki otpori su postojali tokom suočavanja s prošlošću u Nemačkoj nakon 1945. i nakon 1989/90. godine.

⁵ Up. Clark, Phil & Palmer, Nicole. 2012. „Challenging Transitional Justice”. U: Palmer, Nicola & Clark, Phil & Granville, Danielle (ur.) *Critical Perspectives in Transitional Justice*, str. 1–16. Antwerpen: Intersentia. Lustracija se, na primer, mora proceniti u odnosu na potrebe za društvenom obnovom (recimo u slučaju potrebe za stručnjacima). Često, lustraciju nije moguće potpuno sprovesti bez davanja amnestija i ponovnog uključivanja prestupnika u društvo. Ovo pak izaziva bes i razočaranje žrtava, i čak dovodi do ponovne diskriminacije i progona od strane starih elita.

2. Tranziciona pravda nakon 1945. godine: Suočavanje sa diktaturom nacionalsocijalizma

a) Izazovi i okolnosti

Proces suočavanja s diktaturom nacionalsocijalizma (nacizma) u Nemačkoj nakon 1945. smatra se jednim od najsloženijih i najslojevitijih slučajeva tranzicione pravde u posleratnom periodu.⁶ Razlog za to su, s jedne strane, ogromni izazovi, a s druge, specifične okolnosti u kojima je došlo do suočavanja sa nacističkom prošlošću i posledicama te prošlosti.

Bezuslovna predaja nemačkog Vermahta (Wermacht) 8. maja 1945. godine nije samo okončala Drugi svetski rat u Evropi, nego i dvanaest godina nacističke diktature. Tokom spomenutih događaja, Nemačka je izgubila suverenitet, koji je povratila tek nakon 1949. godine, kada su osnovane dve nove nemačke države, Savezna Republika Nemačka (SRN) i Demokratska Republika Nemačka (DRN). Sile pobednice iz koalicije protiv Hitlera – Sjedinjene Države, Sovjetski Savez i Velika Britanija, preuzele su, zajedno sa Francuskom, vrhovnu vlast nad Nemačkom. Njima je bilo ostavljeno da odluče na koji način će urediti zemlju čije su ratovanje i ciljana politika istrebljenja prevazilazili, i po prirodi i po obimu, sve dotad poznate zločine.

Rat koji je pokrenula Nemačka doveo je nasilje u skoro svaki kutak Evrope i stajao je života više od 40 miliona ljudi⁷. Nacionalsocijalisti su uspostavili režime terora u mnogim evropskim zemljama; društveni i politički protivnici bili su progonjeni, a ljudi su označavani kao „nedruštveni“, „zločinci“, ili „Cigani“; dok su homoseksualci, Jehovini svedoci, fizički i mentalno hendikepirani, psihijatrijski bolesnici, a posebno Jevreji, bili deportovani u koncentracione logore. Tamo su bili tlačeni, mučeni i zlostavljani, getoizirani, lišeni prava i imovine, te su sistematski pogubljeni u masovnim egzekucijama, u logorima smrti ili u procesu takozvane eutanazije. Ovu situaciju pogoršavali su zločini protiv ratnih zarobljenika, partizana, civila, ali i sopstvenih vojnika, te porobljavanje miliona kao prinudnih radnika.

S obzirom na pomenute zločine, još za vreme rata su Saveznici počeli da prave velike planove o posleratnoj budućnosti Nemačke, a samim tim i o načinima procesuiranja zločina nakon rata. Primarni cilj je bilo potpuno odstranjivanje nacizma i militarizma iz nemačkog društva kako bi se predupredila svaka buduća nemačka agresija i pretnja globalnom miru.⁸ Oktobra 1943. godine, Saveznici su odlučili da kazne nemačke ratne zločince i da izruče nacističke zločince onim zemljama u kojima su zločini bili izvršeni, gde bi oni bili kažnjeni na osnovu zakona te zemlje. Najveći „ratni zločinci“, s druge strane, trebalo je da budu izručeni Međunarodnom vojnom tribunalu (MVT), gde bi im sudile zemlje pobednice. Saveznički planovi se nisu zaustavljali samo na krivičnim gonjenjima. S obzirom na to da je nacionalsocijalizam bio duboko ukorenjen u nemačkom društvu, te da je nacistički režim do svog potpunog kolapsa mogao, barem delimično, da računa na milione dobrovoljnih saučesnika, simpatizera, sponzora i oportunistu, dodatno se potrebnom činila čistka nacista sa društveno važnih pozicija (denacifikacija) kao i „prevaspitavanje“ čitavog društva. Zatim, Nemačka je trebalo da plati

⁶ Up. Cohen, David. 2006. „Transitional Justice in Divided Germany after 1945“. U: Elster, John (ur.) *Retribution and Reparation in the Transition to Democracy*. str. 59–89. Cambridge: Cambridge University Press.

⁷ Ukupno je oko 55 miliona ljudi izgubilo život tokom Drugog svetskog rata.

⁸ Ciljevi Saveznika obuhvatali su takozvana četiri (ili pet) D: demilitarizaciju, denacifikaciju, decentralizaciju, demokratizaciju (i deindustrijalizaciju).

reparacije za ratnu štetu i da se iskupi za zločine (takozvani *Wiedergutmachung* – doslovni prevod: „ponovo učiniti dobrim”).

Do osnivanja dveju nemačkih država 1949. godine, a i delimično nakon toga, do sredine pedesetih⁹, suočavanje s prošlošću u Nemačkoj bilo je upravljano i kontrolisano „spolja”. No i pored zajedničkih planova, nisu postojala skoro nikakva zajednička delovanja Saveznika. Među njima su rano izašle na videlo nepomirljive razlike u mišljenjima i namerama, koje su proizilazile iz različitih pogleda na svet,¹⁰ iskustava u vezi s nacističkim režimom i iz različitih političkih interesa. Kako je Nemačka bila podeljena u četiri okupacione zone, od kojih je svaka bila pod kontrolom jedne od pobedničkih sila, razvili su se različiti pristupi gorepomenutoj problematici. Najveća razlika je postojala između, s jedne strane, Sjedinjenih Država, Velike Britanije i Francuske – koje su težile da uspostave zapadnjački tip demokratije – i, s druge strane, Sovjetskog Saveza – koji je uz pomoć nemačkih komunista nameravao da stvori socijalistički društveni poredak pod komunističkim vođstvom, što je rezultiralo uspostavljanjem sovjetskog tipa diktature. U zavisnosti od interesa i nahođenja svake od okupantskih snaga, Nemci su bili više ili manje uključeni u proces suočavanja s prošlošću; baš kao što su nemački interesi bili ili uzimani u obzir ili zanemarivani. Čak i kad je odgovornost vraćena Nemcima u ruke, nije postojao jedinstveni način bavljenja nacističkom prošlošću u dve nemačke države zbog različitih političkih i ekonomskih sistema i sasvim različitog nacionalnog identiteta.¹¹

Sve u svemu, naredni odeljci o pojedinim merama tranzicione pravde preduzetim u četiri okupacione zone i dve nemačke države pokazuju kako je proces suočavanja s prošlošću nakon 1945. godine bio složen i nestalan. Brojni akteri s promenljivim interesima, namerama i s različitim tumačenjima prošlosti odigrali su ključnu ulogu, kao i faze različitih intenziteta. Zbunjujuća raznolikost pristupa, sa svojim kontradikcijama i nenamernim posledicama, uočava se posebno u deceniji neposredno nakon rata.

b) Krivično gonjenje: Suđenja nacističkim zločincima

I. Procesuiranje nacističkih zločina pred međunarodnim sudovima

Suđenje takozvanim glavnim ratnim zločincima pred Međunarodnim vojnim tribunalom počelo je ubrzo nakon kraja Drugog svetskog rata, 20. novembra 1945. godine u Nirnbergu, „gradu mitinga nacističke partije i rasističkih zakona”¹². Saveznici su postavili mnogobrojne ciljeve u vezi sa suđenjima: s obzirom na to da se hapšenje i kažnjavanje svih nacističkih zločinaca činilo nemogućim, Saveznici su nameravali da procesuiraju barem one koje su identifikovali kao

⁹ Tokom 1954/55. godine, obe države su (uglavnom) povratile suverenitet: SRN kroz ukidanje Okupacionog statuta, a DRN kroz deklaraciju o Sovjetskom Savezu.

¹⁰ Poseban značaj je dat različitim shvatanjima demokratije i korena nacionalsocijalizma ili fašizma.

¹¹ U kontekstu ideološkog nadmetanja tokom Hladnog rata, SRN se smatrao jedinim pravnim naslednikom Trećeg rajha, a istovremeno je pokušavao da se od njega odvoji kao novoosnovana antitotalitarna država: DRN je, s druge strane, sebe smatrao novom državom bez ikakvih veza sa nacističkom prošlošću ili odgovornosti za nju.

¹² Reichel, Peter. 2009. „Der Nationalsozialismus vor Gericht und die Rückkehr zum Rechtsstaat”. U: Reichel, Peter & Schmid, Harald & Steinbach, Peter (ur.) *Der Nationalsozialismus – die zweite Geschichte. Überwindung – Deutung – Erinnerung*. str. 22–26. München; C.H. Beck; Cohen, „Transitional Justice”, str. 60–63; Steinbach, Peter. 1999. „Der Nürnberger Prozeß gegen die Hauptkriegsverbrecher”. U: Ueberschär, Gerd R. (ur.) *Der Nationalsozialismus vor Gericht. Die alliierten Prozesse gegen Kriegsverbrecher und Soldaten 1943–1952*, str. 32–44. Frankfurt am Main: Fischer Verlag; Zentgraf, Henrike. 2013. „Nürnberg” in Vergangenheit und Gegenwart. U: *Aus Politik und Zeitgeschichte* 63:8–14; Reichel, Peter. 2001. *Vergangenheitsbewältigung in Deutschland. Die Auseinandersetzung mit der NS-Diktatur von 1945 bis heute*. München: C.H. Beck Verlag; Weinke; Weinke, Annette: *Die Nürnberger Prozesse*. München 2006, str. 17–58.

glavne i odgovorne, radi otkrivanja najozbiljnijih zločina i uspostavljanja simbolične pravde. Optuženička klupa je shodno tome bila popunjena liderima Trećeg rajha, odnosno onima koji nisu odbacili odgovornost počinivši samoubistvo – poput Adolfa Hitlera (Adolf Hitler), Jozefa Gebelsa (Josef Goebbels) i Hajnriha Himlera (Heinrich Himmler).¹³ Ipak, ovde se nije radilo samo o optuživanju male grupe individua, već o tome da se oni tretiraju kao predstavnici nacističkog režima. S tim u vezi, dvadeset četiri optuženika¹⁴ izabrana su kao predstavnici centralnih državnih i administrativnih tela, vojske, Nationalsocijalističke nemačke radničke partije (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*, NSDAP ili Nacistička partija), okupacionih vlasti, Zaštitnog odreda (*Schutzstaffel*, SS), policije, ratne industrije i privatnih preduzeća. Namere Saveznika bile su posebno izražene pri optuživanju šest institucija da su „kriminalne organizacije”. Među njima su bile Vlada, vođstvo NSDAP-a, SS uključujući Bezbednosnu službu rajsfirera SS-a, Gestapo, Jurišni odred NSDAP-a i Generalštab i Vrhovna komandaVermahta.

Kako bi se nosile s prirodom i količinom zločina bez presedana, vođene namerom da doprinesu razvoju međunarodnog prava, sile pobednice su „otkrile novu teritoriju prava”¹⁵ Poveljom o Međunarodnom vojnom tribunalu (Povelja MVP-a). Povelja je postavila pravnu osnovu za suđenje, u njoj su definisana i uspostavljena pravila postupka, krivična dela i optužbe. Nije samo novoosnovani sud, koji su činili sudije i tužioc i iz četiri zemlje pobednice, bio novina. Glavne optužbe su takođe bile novina, po mnogim odlikama.

Optužbe su bile sastavljane na osnovu sledeće četiri grupe zločina:¹⁶

- zajednički plan i zavera da se počine zločini protiv mira, ratni zločini i zločini protiv čovečnosti;
- zločini protiv mira: planiranje, priprema, pokretanje i sprovođenje ratnih dejstava;
- ratni zločini: kršenje zakona ili običaja ratovanja; i
- zločini protiv čovečnosti: uključujući ubistvo, istrebljenje, porobljavanje, deportaciju i progon na političkoj, rasnoj ili verskoj osnovi.

Optužbe pod stavkom 2 i 3 proizilaze iz međunarodnih ugovora i sporazuma kao što su Ženevske konvencije i Pakt Kelog–Brijan (Kellogg-Briand), i odnose se na dela kojima se krše ti akti, no ostale dve optužbe nisu do tada bile međunarodno kodifikovane kao zločini niti se po njima krivično gonilo. Saveznici su nameravali da prekinu kulturu nekažnjivosti i da po prvi put dokažu individualnu odgovornost državnih predstavnika za zločine ove vrste.¹⁷

Novosti u domenu optužaba i postupka dovele su do brojnih kontroverzi. Između ostalog, prigovaralo se da bi optužbe za „zločine protiv čovečnosti” bile nelegitimne s obzirom na to da

¹³ Za iscrpan spisak svih optuženih i njihovih funkcija u nacističkoj državi, vidi Weinke, *Nürnberger Prozesse*, str. 29 f.

¹⁴ Samo je dvadeset jedna osoba sedela na optuženičkoj klupi jer je jedan optuženik izvršio ubistvo pre suđenja, drugi je bio nesposoban za suđenje, a trećeg Saveznici nisu uspeali da uhapsu. Njemu je suđeno u odsustvu.

¹⁵ Zentgraf, „Nürnberg”, str. 9.

¹⁶ Za tabelu u kojoj se prikazuje za šta je koji optuženi optužen i osuđen, vidi Reichel, *Nationalsozialismus*, str. 29. Za detaljan opis svih optužbi, vidi Internationaler Militärgerichtshof. 1946. *Das Urteil von Nürnberg. Vollständiger Text*. München: Nymphenburger Verlagshandlung.

¹⁷ Još jedna novina u međunarodnom pravu bila je opuznica za zločinačke organizacije, podignuta protiv šest institucija. Na osnovu povelje MVT-a važno je pravilo da se, ukoliko je određena organizacija osuđena kao zločinačka u Nirnberškom procesu, članovima date organizacije može suditi u budućnosti. Osim toga, Povelja MVT-a odredila je da postupanje po naredjenju nije zakonit razlog za oslobađanje od kazne.

bi kršile *Rückwirkungsverbot*, koji – sledeći princip „nulla poena sine lege”¹⁸ – dopušta kažnjivost nekog dela samo ako je ono već bilo kažnjivo zakonom u vreme izvršenja. S obzirom na strašnu surovost počinjenih zločina, Saveznici su odbili ove pravne pozitivističke prigovore: po njihovom mišljenju, dotična krivična dela su bila u suprotnosti sa samim prirodnim zakonom, čak i kad nisu bila kodifikovana nacionalnim ili međunarodnim pravom. Prema tome, optuženi su bili svesni da čine zločine.¹⁹

Optuženi i njihovi branioci su se služili ovakvim prigovorima kako bi izneli javne optužbe o suđenju kao o „pravdi pobednika” i kako bi osporili zakonitost optužbe negirajući njenu legitimnost. Optuženi se izjašnjavao „nevinim po svim tačkama optužnice”, u odbranu bi se pozivao na postupanje po naredbi nadređenih, te bi dodao da su oni samo vršili svoju dužnost, prebacujući tako svu odgovornost na Adolfa Hitlera, ili bi se pravio neupućen.²⁰

Saveznici su uložili veliki napor u otkrivanje i prikupljanje dokaza. Ovaj proces je počeo već tokom rata. Za vreme suđenja, koje je privuklo ogromnu pažnju i domaćih i stranih medija, citirano je više od 5.000 dokumenata. Prikazana je i, na primer, originalna filmska građa o oslobađanju koncentracionih logora, kao i govori optuženih. Zatim, svedočilo je 240 svedoka, uključujući i bivše zatvorenike koncentracionih logora, preživele iz logora smrti kao i članove nacističkog režima. Na taj način nisu samo poštovani principi vladavine prava – na osnovu kojih se mora utvrditi individualna krivica kako bi optuženi bio osuđen – istovremeno, postignut je i drugi cilj koji su zacrtali Saveznici, a posebno Sjedinjene Države: prikazivanje obima nacističkih zločina, kao i prosvetljenje kako nemačkog društva tako i čitave međunarodne javnosti. Saveznici su se nadali da bi na taj način mogli potpomoći promenu mentaliteta nemačkog društva ka procesu demokratizacije i prevencije budućih agresija.²¹

Nakon 218 dana suđenja, presude su donete 30. septembra i 1. oktobra 1945. godine. Tri od šest organizacija su osuđene kao kriminalne: Gestapo, SS (paramilitarna organizacija povezana sa Nacističkom partijom, uključujući i Bezbednosnu službu rajsfirera SS-a), kao i vođstvo Nationalsocijalističke nemačke radničke partije. Tri optužena su oslobođena, četvorica su dobila zatvorsku kaznu između deset i dvadeset godina, trojica su osuđena na doživotnu zatvorsku kaznu, dok su ostala dvanaestorica bila osuđena na smrt. Smrtne kazne²² su izvršene 15. oktobra 1945. godine.²³

¹⁸ Nema kazne bez zakona, prim. prev.

¹⁹ Detaljno objašnjenje legitimnosti svih optužbi može se naći u „Das Urteil von Nürnberg”.

²⁰ Meyer, Dennis. 2007. „Nürnberger Prozess”. U: Fischer, Tobias & Lorenz, Matthias N. (ur.) *Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung” in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*, str. 21–22. Bielefeld:Transcript.

²¹ Ibid.

²² Herman Gering (Hermann Göring) izbegao je kaznu počinivši samoubistvo. U slučaju Martina Bormana (Bormann), koji je bio osuđen u odsustvu, kazna nikad nije mogla biti izvršena – njegovi posmrtni ostaci nađeni su 1972. godine u Berlinu.

²³ Pored Nirnberškog procesa, četiri okupacione sile vodile su samostalno mnoga suđenja u pripadajućim zonama okupacije (ili u njihovim državama), kao što je slučaj sa dvanaest američkih procesa koji su se nadovezali na nirnberška suđenja ili sa suđenjima protiv osoblja koncentracionih logora, koja su vodile ostale okupacione sile. Amerikanci su ukupno osudili 1.814 osoba, Britanci 1.085, Francuzi 2.107, a procenjuje se da su sovjetske okupacione snage osudile između 26.000 i 45.000 osoba. Up. Cohen, „Transitional Justice”, str. 63–67.

II. Procesuiranje nacističkih zločina pred nemačkim sudovima u zapadnim zonama okupacije i u SRN-u

Svega nekoliko meseci nakon rata, paralelno sa naporima Saveznika, nemačko pravosuđe pokrenulo je prve istražne postupke o nacističkim zločinima i počelo je da podiže optužnice. Iako su Saveznici izražavali zabrinutost u vezi s tim da se Nemcima dozvoli da krivično gone počinioce nacističkih zločina, shvatili su da nemačko društvo treba da vidi da nisu samo Saveznici osuđivali Nemce za zločine, nego da je to činilo i sâmo nemačko pravosuđe.²⁴

Nemačko pravosuđe je zvanično dobilo dopuštenje da se bavi nacističkim zločinima na osnovu Zakona broj 10 Savezničkog kontrolnog veća (*Control Council Law No. 10*, CCL 10) od 10. decembra 1945. godine. Ipak, njegova pravna nadležnost bila je ograničena na zločine koje su Nemci počinili nad Nemcima ili licima bez državljanstva. Ovo je predstavljalo prilično veliko ograničenje s obzirom na to da je veći deo najozbiljnijih nacističkih zločina počinjen nad ljudima drugih nacionalnosti. Istovremeno, CCL 10 je povećao doseg nemačkog pravosuđa, jer je u skladu sa nirnberškim presudama kodifikovao grupe zločina kao „zločine protiv mira”, „ratne zločine”, „zločine protiv čovečnosti” kao i „članstvo u kriminalnim organizacijama”, te definisao kazne. Na taj način je nemačkim sudovima omogućeno da kazne krivična dela koja nisu bila u celosti, ili ne u dovoljnoj meri, obuhvaćena nemačkim krivičnim zakonom iz 1871. godine, koji je bio druga pravna osnova u procesima protiv nacista.²⁵

Fokus prve faze krivičnog gonjenja nacističkih zločina, koja je trajala do osnivanja SRN-a 1949. godine, bio je na javnim optuživanjima, streljanjima političkih zarobljenika i „kapitulnata” pred kraj rata, zločinima nad nemačkim Jevrejima (posebno tokom Kristalne noći) i progonima političkih protivnika. Posebno su javna optuživanja bila zastupljena i činila su 38 posto svih suđenja nacistima. Takođe, više suđenja se bavilo zločinima „eutanzije”, to jest ubistvima psihički i fizički hendikepiranih osoba i psihijatrijskih bolesnika. Ranu fazu krivičnih gonjenja karakterisala je činjenica da su slučajevi samo retko započinjani nakon sistematskih istraga javnih tužioca; većina postupaka je bila pokretana nakon što bi počinioce policiji prijavile žrtve nacionalsocijalizma, njihovi bližnji ili prijatelji. Broj započetih postupaka ubrzo je porastao i dostigao vrhunac u 1948. godini. Do kraja 1949. godine, nemački sudovi su osudili 4.667 osoba za nacističke zločine, a taj broj bio je jednak broju osuda zapadnih okupacionih sila. Ipak, osude za najozbiljnije nacističke zločine bile su retkost.²⁶

²⁴ Broszat, Martin. 1981. „Siegerjustiz oder strafrechtliche 'Selbstreinigung'. Vergangenheitsbewältigung der Justiz 1945-1949”. U: *Vierteljahrshfte für Zeitgeschichte* 4:477–544; Weinke, Annette. 2006. „Allierter Angriff auf die nationale Souveränität? Die Strafverfolgung von Kriegs- und NS-Verbrechen in der Bundesrepublik, der DDR und Österreich”. U: Frei, Norbert (ur.) *Transnational Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*, str. 37–94; Göttingen: Wallstein Verlag; Miquel, Marc von. 2005. „Der befangene Rechtsstaat. Die westdeutsche Justiz und die NS-Vergangenheit”. U: Kenkmann, Alfons & Zimmer, Hasko (ur.) *Nach Kriegen und Diktaturen. Umgang mit Vergangenheit als internationales Problem. Bilanzen und Perspektiven für das 21. Jahrhundert*, str. 81–96. Essen: Klartext; Greve, Michael. 2003. „Täter oder Gehilfen? Zum strafrechtlichen Umgang mit NS-Gewaltverbrechern in der Bundesrepublik Deutschland”. U: Weckel, Ulrike & Wolfrum, Edgar (ur.) „Bestien” und „Befehlsempfänger”. *Frauen und Männer in NS-Prozessen nach 1945*, str. 194–221. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht; Cohen, „Transitional Justice”, str. 82–86.

²⁵ Ovo je tačno za, recimo, slučaj javnih optužaba, koje nisu bile definisane kao zločini u nemačkom krivičnom zakonu, već kao „zločini protiv čovečnosti” u CCL 10. Up. Ahrendt, Roland. 2007. „Rückwirkungsverbot”. U: Fischer, Torben & Lorenz, Matthias N. (ur.) *Lexikon der Vergangenheitsbewältigung in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*, str. 27–28. Bielefeld: Transcript. Nemački sudovi su dobili dozvolu za primenjivanje CCL 10 u različitim okupacionim zonama i u različitoj meri, što je rezultiralo znatnim razlikama u procesuiranju i kažnjavanju zločina.

²⁶ Raim, Edith. 2011. „NS-Prozesse und Öffentlichkeit. Die Strafverfolgung von NS-Verbrechen durch die deutsche Justiz in den westlichen Besatzungszonen 1945–1949”. U: Osterloh, Jörg & Clemens, Vollnhals (ur.) *NS-Prozesse und deutsche Öffentlichkeit. Besatzungszeit, frühe Bundesrepublik und DDR*. str. 33–53. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. Brojevi navedeni prema Eichmüller,

Procesuiranje nacističkih zločina uveliko se promenilo nakon osnivanja SRN-a i postepenog ponovnog sticanja suvereniteta.²⁷ S jedne strane, sudska nadležnost nemačkog pravosuđa proširena je na zločine nad nemcima (kao što su zločini počinjeni na bivšim okupiranim teritorijama). S druge strane, primena CCL 10 kao specijalnog *ex-post-facto* krivičnog zakona za krivična dela poput „zločina protiv čovečnosti” opozvana je na zahtev nemačke savezne vlade 1951. godine. To je bio odraz činjenice da Zapadna Nemačka nije želela da upotrebljava retroaktivne kaznene mere s ciljem kažnjavanja nacističkih zločina. Nacističkim zločinima se, prema tome, sudilo samo na osnovu nemačkog krivičnog zakona, koji je jedva bio dovoljan u pomenutim slučajevima.

Uprkos novim područjima delovanja, broj istraga i suđenja ubrzo se počeo smanjivati, da bi doživeo znatan pad tokom pedesetih. Dok je 1949. godine bilo 1.465 suđenja, taj broj je pao na 957 naredne godine, nakon dve godine na 386, da bi konačno 1959. godine dostigao minimum od 22 suđenja. Ovaj pad se može objasniti višestrukim uzrocima. Broj prijava policiji, na osnovu kojih su prethodno pokretana krivična gonjenja, drastično je opao²⁸. Štaviše, nemački krivični zakon predstavljao je neadekvatan pravni okvir, s obzirom na to da je CCL 10 sa svojim retroaktivnim merama bio poništen.²⁹ Naime, tokom pedesetih je nastupila zastarelost za mnoga relevantna krivična dela, tako da su na kraju decenije još samo zločini poput telesnih povreda, nezakonitog zarobljavanja okončanog smrću, ubistva na mah i ubistva mogli biti krivično gonjeni. Paralelno s time, mogućnosti za krivično gonjenje su bile dodatno ograničene davanjem amnestija zbog, na primer, *Straffreiheitsgesetze* (aktova o amnestiji) iz 1949. i 1954. godine.³⁰

S godinama su se zastarelost i aktivno davanje amnestija odrazili na raširenu netrpeljivost prema procesuiranju nacističkih zločina. Sve su jači i jači bili glasovi koji su tražili opštu amnestiju nacističkih zločinaca, podupirući, u stvari, prevlađujuću želju da se prošlost ostavi na miru. „Pravi krivci” (obratiti pažnju na samooslobađajući slogan) već su bili kažnjeni tokom savezničkih suđenja za ratne zločine, a i pred Međunarodnim vojnim tribunalom u Nirnbergu. Ovakav stav delila je većina u nemačkom pravosuđu, u čijim su redovima, ubrzo nakon rata, dominirali bivši pravnici NSDAP-a, sa udelom i do 80 procenata. Kako će se u ovom radu kasnije pokazati, to bila posledica neefikasne denacifikacije. Nespremnost pripadnika pravosuđa da procesuiraju nacističke zločine nije samo dovela do toga da su de facto amnestirali sami sebe za nacističke pravne zločine, već je takođe imala veliki broj posledica zbog (ne)kažnjavanja drugih nacističkih zločina.

Andreas. 2008. „Die Strafverfolgung von NS-Verbrechen durch westdeutsche Justizbehörden seit 1945. Eine Zahlenbilanz”. U: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 4:621–640.

²⁷ Eichmüller, Andreas. 2011. „Die strafrechtliche Verfolgung von NS-Verbrechen und die Öffentlichkeit in der frühen Bundesrepublik Deutschland 1949–1958”. U: Osterloh & Vollnhals, Osterloh, Jörg & Vollnhals, Clemens (ur.). 2011. *NS-Prozesse und deutsche Öffentlichkeit. Besatzungszeit, frühe Bundesrepublik und DDR*, str. 53–75. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht; Fröhlich, Claudia. 2001. „Der 'Ulmer Einsatzgruppen-Prozess' 1958. Wahrnehmung und Wirkung des ersten großen Holocaust-Prozesses”. U: Osterloh, Jörg & Vollnhals, Clemens (ur.) *NS-Prozesse und deutsche Öffentlichkeit. Besatzungszeit, frühe Bundesrepublik und DDR*, str. 233–263. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

²⁸ Ovaj pad uslovljen je činjenicom da su mnogi zločini već bili prijavljeni, kao i da se sećanje ljudi koji su zločine mogli prijaviti policiji menjalo i gubilo. Drugi razlog je imao negativni uticaj na prikupljanje dokaza.

²⁹ Vidi fusnotu br. 35.

³⁰ Prvi zakon je davao amnestiju za zločine za koje bi se verovatno dobila kazna manja od šest meseci zatvora. Drugi zakon je izuzimao je one zločine koji su počinjeni nakon oktobra 1944. godine i čiji bi počinioci verovatno bili kažnjeni sa manje od tri godine zatvora. S obzirom na blage kazne u posleratnom periodu, mnoge potencijalne tužbe protiv nacističkih počinioca su na taj način oborene. Smatra se da je drugi razlog za smanjivanje broja suđenja bio blaži pritisak okupacionih snaga, koje su i same počele davati amnestije već osuđenim nacističkim počiniocima.

Krivično gonjenje nacističkih zločina imalo je pozitivan zaokret 1958. godine. Izazvalo ga je takozvano suđenje *Ulm Einsatzgruppen*, do kog je i došlo spletom srećnih okolnosti. Između aprila i avgusta 1958. godine, na optuženičku klupu je selo deset vodećih članova specijalnog eskadrona smrti (*Einsatzkommando*, „jedinice za specijalne operacije“), koji je leta 1941. godine, u oblasti oko nemačko-litvanske granice, ubio više hiljada Jevreja u masovnim pogubljenjima. Tokom ovog „prvog velikog suđenja za Holokaust“³¹ otkriveni su, pomoću dokumenata, eksperata (istoričara) i svedoka, priroda i obim masovnih zločina u okupiranim *Ostgebiete* (istočnim teritorijama), kao i zločinačka uloga pripadnika *Einsatzkommando*-a. Iako je bez svake sumnje utvrđeno njihovo učešće u ubistvima, sud je presudio da su oni delovali kao pomagači pri ubistvu, a ne kao ubice. Oni su stoga bili osuđeni samo za saučesništvo pri ubistvu i kažnjeni sa tri do petnaest godina zatvora.

Suđenje, koje je izazvalo neuobičajenu medijsku pažnju, ukazalo je na očigledne nedostatke pri procesuiranju nacističkih zločina: još uvek nisu pokrenute sistematične istrage za mnoge zločine. Kako bi se ublažili ovi nedostaci, u Ludvigzburgu (Ludwigsburg) je 1958. osnovana Centralna kancelarija državne pravne administracije za istraživanje nacionalsocijalističkih zločina (Centralna kancelarija). Kao centralna agencija za istraživanje nacističkih zločina imala je zadatak analiziranje dokaza, pokretanje preliminarnih istražnih postupaka i koordinacija krivičnog gonjenja. Tek tada je u SRN-u počelo sistematsko procesuiranje nacističkih zločina, što je dovelo do znatnog povećanja broja istraga. Centralna kancelarija je već tokom prvih 12 meseci postojanja pokrenula oko 500 preliminarnih istraga, koje su obuhvatale više stotina osumnjičenih. Do 1964. godine, usledilo je još 700 istraga. Kancelarija je u radu bila usredsređena na zločine počinjene u bivšim okupiranim teritorijama, pogotovo na zločine počinjene u nacističkim logorima smrti.³²

Ipak, ovo nije moglo promeniti činjenicu da je već bilo prekasno za mnoga suđenja, da se nedostaci više nisu mogli otkloniti. Uzevši u obzir koliko je vremena proteklo od zločina, kao i prostornu udaljenost od mesta zločina, često je bilo nemoguće pronaći dovoljno dokaza i svedoka da bi se počinioci optužili ili osudili. Pored toga, istrage i postupci su obično dugo trajali, tako da su mnogi osumnjičeni umrli pre nego što su bili izvedeni pred sud. Štaviše, tokom šezdesetih, vlada nije učinila ništa da se zločini izuzmu od zastarelosti: petnaest godina nakon Drugog svetskog rata, samo se ubistvo i dalje moglo kazniti. Posledica toga je da su, s jedne strane, mnogi nacistički zločini ostali nekažnjeni pošto se namera, neophodna da bi neko bio optužen za ubistvo, nije mogla dokazati; s druge strane, druga glavna poteškoća pri procesuiranju nacističkih zločina postajala je sve očiglednija: razlikovanje ubistva i saučesništva u ubistvu, drugim rečima ubica i pomagača.

Da bi neko bio osuđen za ubistvo, morali su, osim dela i namere, biti dokazani i takozvani kriterijumi za ubistvo (poput osnovnih motiva, krvožednosti ili okrutnosti).³³ Takođe, bilo je potrebno utvrditi da je prestupnik „želeo da počini zločin u svoje ime“³⁴ (*animus auctoris*). Ovi

³¹ Fröhlich, „Ulmer Einsatzgruppen-Prozess“.

³² Više detalja u *ibid.*; kao i u Weinke, Annette. 2008. *Eine Gesellschaft ermittelt gegen sich selbst. Die Geschichte der Zentralen Stelle Ludwigsburg 1958–2008*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

³³ Prema Martinu Broschatu, za nacistička ubistva je do tada uglavnom bilo suđeno kao za ubistva na mah. Kako počinioci zločina ne bi ostali nekažnjeni, Savezni sud je presudio da se nacionalsocijalistička rasna ideologija definiše kao „osnovni motiv“ te da se zločine koji su njome inspirisani tretiraju kao ubistvo. Ta nova pravnička interpretacija je bila ključna, jer je omogućila većinu osuda nakon 1960. godine, ipak, ubistvo se moralo razlikovati od saučesništva. Up. Broszat, „Siegerjustiz“, str. 542.

³⁴ *Ibid.*

kriterijumi ne samo da su bili teško dokazivi, već nisu bili podesni za borbu protiv birokratski isplanirane, organizovane ubilačke mašinerije kojom je upravljala država, što nije moglo biti svedeno na dela i lične motive pojedinačnog počinioca. Optuženima je bilo lako da se pozovu na „zapovesti nadređenih” u svoju odbranu i da opišu sebe kao puke „alatke” koje su izvršavale volju nekog drugog. Rezultat je takozvana *Gehilfenjudikatur*, dominantna pravna praksa po kojoj su se nacistički zločinci osuđivali kao pomagači, a ne kao ubice.³⁵ Takva praksa je izražavala raširenu ideju o svaljivanju celokupne odgovornosti na malobrojnu elitu koja je okruživala Hitlera i na opravdavanje velike većine počinioca kao „beznačajnih pomagača”.³⁶

Ovakva praksa je bila posebno vidljiva tokom verovatno najpoznatijeg suđenja u posleratnoj istoriji Zapadne Nemačke, slučaja „Frankfurt Aušvic” (Auschwitz). Tokom ovog suđenja, koje je trajalo od decembra 1963. godine do avgusta 1965. godine, 22 osobe koje su radile u Aušvicu našle su se na optuženičkoj klupi – od pomoćnika zapovednika logora, preko doktora SS-a i članova Gestapoa pri logoru do zatvorskog službenika. Kada su presude donesene nakon 183 dana saslušanja, postalo je očigledno da je „zakon došao do granica svojih mogućnosti da se adekvatno obračuna sa sistematskim genocidom”³⁷: samo su pojedinačni „ekstremni počinioci” (*Exzesstäter*) bili osuđeni kao ubice i dobili maksimalne kazne, ali ne i svi drugi (ne)posredni i ne manje odgovorni za Aušvic, čije delanje nije bilo „previše ushićeno” ili sadističko.

Slika o genocidu bila je dakle prilično iskrivljena; Holokaust je bio raščlanjen do atomskih delova i zakopan ispod postupaka šake pojedinaca. Ipak, suđenje je bilo od velike važnosti: više od 200 preživelih svedočilo je o događajima u Aušvicu – o „odabiru” na ulazu, gušenjima gasom, streljanjima, mučenjima i ubistvima zarobljenika injekcijom fenola u srce. Saslušani su brojni stručnjaci koji su opisali, između ostalog, politički i istorijski kontekst masovnih ubistava. Suđenju je prisustvovalo više od 20.000 ljudi, a bili su mu posvećeni i nebrojeni medijski izveštaji. Način na koji je Holokaust zaokupio pažnju nemačkog društva bio je bez presedana i po količini detalja i po intenzitetu. Suđenje je pokrenulo postepeni zaokret u procesu suočavanja s prošlošću – od želje da se prošlost ostavi na miru ka kulturi aktivnog učešća i čuvanja sećanja.

Međutim, ni suđenje za Aušvic nije moglo da promeni način primene krivičnog zakona. Tek je 1979. godine Bundestag (Savezno veće nemačkog parlamenta) ukinuo zastarelost za slučajeve ubistva, kako bi se i dalje mogli kazniti počinioci masovnih nacističkih ubistava. I danas, individualni počinioci moraju izaći pred sud, no mnogo veći broj postupaka i istraga je bio poništen. Posebno se retko događalo da „kancelarijski kriminalci” (*Schreibtischtäter*), tj. oni koji su naređivali, planirali i organizovali masovna ubistva, budu proglašeni odgovornim za počinjene zločine.³⁸ Od svih presuda od 1945. godine naovamo, 70 posto je doneseno do 1949.

³⁵ Ovo je posebno bio rezultat ukidanja CCL 10 kao retroaktivnog specijalnog zakona, što je ostavilo nemačko sudstvo samo sa standardnim nemačkim krivičnim zakonom, čije su kategorije prekršaja bile napisane za „obična” ubistva, a ne za masovna poput Holokausta.

³⁶ Vidi naročito Greve, „Täter”, str. 197–221; Gerstle, Nathalie. 2007. „Gehilfenjudikatur”. U: Fischer, Torben & Lorenz, Matthias N. (ur.) *Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung” in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*, str. 145–147. Bielefeld: Transcript. Vidi takođe, za naredne pasuse: Fischer, Torben. 2007. „Frankfurter Auschwitz-Prozess”. U: Fischer, Torben & Lorenz, Matthias N. (ur.) *Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung” in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*, str. 136–139. Bielefeld: Transcript; Pendas, Devin O. 2006. *The Frankfurt Auschwitz Trial, 1963-1965. Genocide, History, and the Limits of the Law*. Cambridge: Cambridge University Press.

³⁷ Pendas, „Auschwitz Trial”, str. 10.

³⁸ Ovdje je takozvana hladna amnestija iz 1968. godine odigrala važnu ulogu: kao deo krivične reforme, ključni zakon (poglavlje 50 odeljak 2 Krivičnog zakona) promenjen je tako da se saučesništvo blaže kažnjava ukoliko nedostaju „posebne lične osobine”. Ovo je skratilo zastarelost na petnaest godina, koja je, dakle, tada već nastupila. Bezbrojne istrage su potom poništene, a na hiljade

godine, 22 posto između 1949. i 1958. godine, i samo 8 posto posle 1958. godine.³⁹ Ukupno su do 2005. godine bile pokrenute istrage protiv 172.294 osobe poznatog identiteta; od čega je na kraju samo njih 14.693 bilo izvedeno pred sud. Od 6.656 osoba, koliko je osuđeno i kažnjeno – samo je 17 posto, odnosno njih 1.147, osuđeno za ubistvo.

Ako se ovi podaci uporede sa procenama od 200.000 do 250.000 Nemaca i Austrijanaca koji su posredno učestvovali u Holokaustu (uz počiniocce iz drugih zemalja, kao i one koji su učestvovali u drugim nacističkim i ratnim zločinima), te činjenicom da je ukupno 100.000 Nemaca i Austrijanaca osuđeno u Evropi za nacističke i ratne zločine, doprinos SRN-a čini se vrlo oskudnim.⁴⁰

Tek se 2011. moglo primetiti da je došlo do preispitivanja pravne prakse. U slučaju protiv Džona Demjanjuka (John Demjanjuk), sud je po prvi put, objašnjavajući osobenost industrijski počinjenog genocida, odlučio da nije neophodno da je optuženi lično izvršio ubistvo (*individueller Tatnachweis*). Demjanjuk je kao „sastavni deo mašinerije istrebljenja” bio osuđen za ubistvo više od 28.000 Jevreja u logoru smrti Sobibor.

III. Procesuiranje nacističkih zločina pred nemačkim sudovima u Sovjetskoj okupacionoj zoni i u DRN-u

Procesuiranje nemačkih ratnih i nacističkih zločina bilo je od posebne važnosti za sovjetske okupacione snage, koje su imala najveći broj žrtava i pretrpele najveću ratnu štetu. Već 1943. godine, započela su suđenja u Sovjetskom Savezu; a od 1945. godine i u Sovjetskoj okupacionoj zoni (SOZ) pred sovjetskim vojnim tribunalima, što je rezultiralo oštrim kaznama (na primer zatvorskom kaznom od 20 ili 25 godina, ili smrtnom kaznom).⁴¹ Procenjuje se da su sovjetske okupacione snage osudile oko 40.000 ljudi.⁴² Nisu svi oni bili pravi nacistički zločinci – suđenja su često korišćena kako bi se eliminisali politički protivnici. Većina suđenja je bila zatvorena za javnost, odlikovala ih je proizvoljnost, brutalnost, zanemarivanje pravila krivičnog postupka zasnovanog na vladavini prava. U retkim slučajevima, vođeni su montirani procesi da bi se kapitalisti javno prikazali kao „pravi krivci”, te kako bi se propagirala zaplena njihove imovine.

nacističkih zločinaca je izbeglo krivično gonjenje. Do danas se raspravlja da li je ovo bila nesrećna okolnost ili svesna izmena kako bi se amnestirali nacistički zločinci. Up. Langer, Antje. 2007. „Kalte Amnestie”. U: Fischer, Torben & Lorenz, Matthias N. (ur.) *„Lexikon der Vergangenheitsbewältigung” in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*, str. 200–201. Bielefeld: Transcript. Prema Dejvidu Koenu (David Cohen) 95 posto svih preliminarnih istraga koje je pokrenula Centralna kancelarija nije se završilo optužnicom. Up. Cohen, „Transitional Justice”, str. 84.

³⁹ To je u brojevima: 1945–1949. godina: 4.667 osuđenih osoba; 1950–1958. godina: 1.426; 1959–2005. godina: 563. Ovi i naredni podaci su preuzeti iz: Eichmüller, „Strafverfolgung Zahlenbilanz”, str. 621–640. Tabela: Bundesarchiv: Bilanz der Strafverfolgung wegen NS-Verbrechen. Preuzeto 19. februara 2016, <https://www.bundesarchiv.de/imperia/md/content/dienstorte/ludwigsburg/strafverfolgungsbilanz.pdf>.

⁴⁰ Up. Frei, Norbert. 2006. „Nach der Tat. Die Ahndung deutscher Kriegs- und NS-Verbrechen in Europa – eine Bilanz”. U: Frei, Norbert (ur.) *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*, str. 7–37. Göttingen: Wallstein Verlag.

⁴¹ Paralelno sa napredovanjem Crvene armije i okupacijom Nemačke, uhapšeno je više hiljada osumnjičenih ratnih i nacističkih zločinaca. Mnogi od njih su deportovani u zarobljeničke ili ratne logore u Sovjetskom Savezu. Up. Wentker, Hermann. 2002. „Die Ahndung von NS-Verbrechen in der Sowjetischen Besatzungszone und in der DDR”. U: *Kritische Justiz* 35:6–79.

⁴² Ovaj broj je ostao sporan do danas. Procene variraju između 45.000 i 26.000 osuđenih. Od toga, oko 13.000 presuda je izrečeno u Sovjetskoj okupacionoj zoni. Vidi Cohen, „Transitional Justice”, str. 63, 67.

Nije, dakle, uvek cilj bio da se otkriju i kazne nacistički zločini, nego i da se suđenja instrumentalizuju za dobrobit komunističke ideologije i pretenzije na vlast.⁴³

Sovjeti su, poput ostalih sila pobednica, zazirali od poveravanja suđenja za nacističke zločine nemačkim sudovima. Osnovni preduslov bila je denacifikacija sudstva, koja se najrigoroznije sprovodila u sovjetskoj zoni i koja je dovela do zamene kompromitovanih pravnik nekompromitovanim „buržujskim“ pravnicima. Od proleća 1946. godine, nemačkom sudstvu su mogla biti poverena krivična gonjenja nacističkih zločina koje su počinili Nemci nad Nemcima ili osobama bez državljanstva, kao što je definisano Zakonom broj 10 Kontrolnog veća (CCL 10). Ta je dozvola, međutim, retko davana, tako da je do 1947. godine samo oko 500 osoba bilo osuđeno u nemačkim sudovima. Grupe zločina kojima su se ta suđenja bavila uključivale su uglavnom javna optuživanja, prisilnu sterilizaciju i zločine „eutanazije“. I Sovjetska vojna administracija u Nemačkoj (SMAD, *Sowjetische Militäradministration in Deutschland*) i Jedinstvena socijalistička partija Nemačke (SED, *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands*) od samog početka su pokušale da utiču na ishode na osnovu svojih interesa.⁴⁴ U ovoj ranoj fazi sudstvo je ipak uglavnom moglo da se odupre pokušajima manipulacije i da zadrži svoju nezavisnost. Na taj način, donesene su oštre ali raznolike presude, umnogome u skladu sa vladavinom prava. Ipak, razvoj daljih odluka bio je predvidiv – one su se kretale od uglavnom nezavisne pravne prakse do povećane političke instrumentalizacije u skladu s SMAD-om i SED-om.⁴⁵

Ključni koraci u tom smeru napravljeni su 1947. godine Naredbom broj 201 SMAD-a i Trećom uredbom o implementaciji, pomoću koje je Propis broj 38 Kontrolnog veća (*Control Council Directive No. 38, CCD 38*), prvobitno zamišljen kao uputstvo za denacifikaciju, postao druga pravna osnova za buduća suđenja. Nacrt Propisa 38 sastavljen je u skladu sa američkim primerom denacifikacije (vidi poglavlje 2 c I) i sadržao je pet kategorija inkriminacije i odgovarajuće kazne: glavni počinioци, počinioци, manje važni počinioци, pristalice i oslobođeni. Primena CCD 38 kao krivičnog zakona označila je znatno proširenje definicije krivičnog dela pošto su, na primer, ljudi mogli biti kažnjeni samo zbog članstva u pojedinim nacističkim organizacijama, a da se pritom ne dokazuje njihova stvarna, individualna krivica za nacističke zločine.

Dalji koraci uključivali su, prvo, predavanje nadležnosti za krivično gonjenje izvršilaca nacističkih dela specijalnim krivičnim sudovima (*Sonderstrafkammern*), u čijem su sastavu bile „narodne sudije“ bliske SED-u, posebno birane i obučavane za ovaj zadatak. Drugo, zadatak pokretanja istraga i pisanje optužnica prešao je sa sudstva na konformističku političku policiju, koja je imala moć da odluči ko za šta treba da bude optužen. Treće, prava optuženih su bila umanjena, pa su

⁴³ Wentker, „Ahndung“, str. 61–63; Cohen, „Transitional Justice“, str. 67. Detaljnije u: Schmeitzner, Mike. 2011. „Unter Ausschluss der Öffentlichkeit? Zur Verfolgung von NS-Verbrechen durch die sowjetische Sonderjustiz“. U: Osterloh, Jörg & Vollnhals, Clemens (ur.). 2011. *NS-Prozesse und deutsche Öffentlichkeit. Besatzungszeit, frühe Bundesrepublik und DDR*, str. 149–167. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht; Hilger, Andreas. 2006. „Die Gerechtigkeit nehme ihren Lauf? Die Bestrafung deutscher Kriegs- und Gewaltverbrecher in der Sowjetunion und der SBZ/DDR“. U: Frei, Norbert (ur.) *Transnational Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*, str. 180–247. Göttingen: Wallstein Verlag.

⁴⁴ Tako je bilo, na primer, na suđenju u slučaju „Eutanazija“ u Drezdenu (Dresden) u junu 1947. SMAD je želeo da to bude montiran proces uz isključivanje olakšavajućih okolnosti. SED je s druge strane pokušao da izvrši pritisak na sudije kroz medije kako bi kazne bile drakonske. Up. Böhm, Boris & Scharnetzky, Julius. 2001. „Wir fordern schwerste Bestrafung“. Der Dresdner 'Euthanasie'-Prozess 1947 und die Öffentlichkeit“. U: Osterloh, Jörg & Vollnhals, Clemens (Eds). 2011. *NS-Prozesse und deutsche Öffentlichkeit. Besatzungszeit, frühe Bundesrepublik und DDR*, str. 189–206. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

⁴⁵ Ibid.; vidi takođe Wentker, „Ahndung“, str. 64–78; Weinke, „Alliiertter Angriff“, naročito str. 44–62; Weinke, Annette. 2002. *Die Verfolgung von NS-Tätern im geteilten Deutschland. Vergangenheitsbewältigung 1949–1969 oder: Eine deutsch-deutsche Beziehungsgeschichte im Kalten Krieg*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, naročito str. 30, 43–47, 69–72.

oni mogli da se dogovaraju sa advokatom samo nakon početka glavnog procesa. Na taj način, u velikoj meri je oslabljena pozicija kako optuženih tako i pravosuđa. Nezavisnost sudstva bila je narušena; sprovođenje pravde zasnovane na vladavini prava bilo je sve manje i manje moguće, dok su SMAD i SED dobili priliku da proizvoljno utiču na tok suđenja.

Rezultat je osetno povećanje broja suđenja protiv nacističkih zločinaca. Na nemačkim sudovima do oktobra 1949. godine osuđena je 8.321 osoba. CCD 38 je bio u širokoj upotrebi: za samo oko 2.400 osoba doneta je presuda da su „glavni počinioci” zbog konkretnih ratnih i nacističkih zločina, dok je njih oko 5.000 osuđeno u smislu kolektivne krivice, na primer, samo na osnovu članstva u nacističkim organizacijama. Kao i u slučaju sovjetskih suđenja, nisu svi osuđeni bili pravi nacionalsocijalisti. Kako je CCD 38 kao „počinioc” definisao i osobe koje su „nakon 8. maja 1945. godine ugrozile ili su mogle ugroziti mir nemačkog naroda ili sveta, propagiranjem nacionalsocijalizma ili militarizma ili izmišljanjem i širenjem zlobnih glasina”⁴⁶, suđenja su mogla da se koriste i da bi se uklonili bilo kakvi politički protivnici, što je SED koristio u svojim pretenzijama na vlast. Osim toga, kazne su pooštrene u skladu sa SED-ovim zahtevima za drakonske presude; posebno se povećao broj smrtnih kazni. Suđenja su takođe korišćena za socijalističku transformaciju imovinskih odnosa; u mnogim slučajevima osuđenici su bili kažnjeni oduzimanjem imovine – koja bi onda bivala nacionalizovana.

Takozvani procesi 201 dostigli su vrhunac sa valdhajmskim (Waldheim) suđenjima, u kojima su „mogućnosti pružene Naredbom 201 bile u potpunosti iskorišćene”⁴⁷. Suđenja su počela u aprilu 1950. godine i sastojala su se od otprilike 3.400 tajnih procesa pred specijalnim sudovima, u uobičajenom trajanju od svega 20 do 30 minuta i prosečnom dužinom dosuđene kazne između 15 i 25 godina zatvora. Optuženi su bili zarobljenici iz poslednja tri sovjetska zatočenička logora u SOZ-u, za koje je vlada SED-a već neko vreme tražila da se zatvore jer su škodili slici „antifašističkog demokratskog” novog početka. SED je nameravao da završi sa denacifikacijom i suđenjima nacistima i da integriše sve preostale zarobljenike u društvo po zatvaranju logora, ali su sovjetske okupacione snage osujetile te planove: SMAD je oslobodio samo oko 10.000 zarobljenika; oko 10.500 onih koji su već bili osuđeni pred sovjetskim vojnim tribunalima predato je zatvorima u DRN-u radi daljeg služenja kazne.

Pravosuđe DRN-a ispitalo je i kaznilo oko 3.400 drugih zarobljenika. U početku su ta suđenja bila zatvorena za javnost i čuvana u tajnosti. Ovo se promenilo kada je čitav proces procurio u javnost, pa je SED bio primoran da promeni mišljenje. Deset postupaka pretvoreno je u montirane procese koji su se, brižljivo pripremljeni, odvijali pred odabranom publikom. U svim valdhajmskim procesima postrojeni su optuženi, svedoci, striktna argumentacija bazirana na dokazima i individualne kazne, kako bi se stvorio privid postupanja na osnovu vladavine prava, ali i da bi se pokazala strogost prema „fašistima”.⁴⁸

Valdhajmski procesi označili su kraj istinskog procesuiranja nacističkih zločina. Kao i u SRN-u, broj suđenja opadao je konstantno i znatno tokom pedesetih: od 331 suđenja 1951. godine do

⁴⁶ Wentker, Hermann. 2001. *Justiz in der SBZ/DDR 1945–1953. Transformation und Rolle ihrer zentralen Institutionen*. München: Oldenbourg Verlag.

⁴⁷ Wentker, „Ahndung”, str. 69.

⁴⁸ Detaljnije u: Werkentin, Falco. 2011. „Die Waldheimer Prozesse 1950 in den DDR-Medien”, U: Osterloh, Jörg & Vollnhals, Clemens (ur.). 2011. *NS-Prozesse und deutsche Öffentlichkeit. Besatzungszeit, frühe Bundesrepublik und DDR*, str. 221–232. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

23 suđenja 1955. godine. Nakon toga je svega 120 osoba kažnjeno sve do 1989. godine.⁴⁹ Ti malobrojni procesi predstavljali su tek nešto više od instrumenata za propagandu i samopromociju DRN-a kao antifašističke države koja je uspešno pobedila fašizam na sopstvenoj teritoriji. SRN i tamošnje suočavanje s prošlošću su služili kao glavni orijentir. Ovo se ispoljavalo kroz montirane procese protiv visokorangiranih funkcionera SRN-a za koje je rečeno da su bili deo nacističkog režima. Ova suđenja su korišćena da bi se ukazalo na nedostatke u suočavanju sa nacističkom prošlošću. Šef kabineta kancelara (predsednika vlade), kao i federalni ministar proggnanih, kojima se sudilo u odsustvu, dobili su oštre kazne.

Optužbe nisu bile potpuno izmišljene. Zapravo, veliki broj bivših nacista zauzeo je važne pozicije u SRN-u – među njima su bili i „optuženi”. Ipak, SED je bio manje zainteresovan za rešavanje i kažnjavanje zločina, već mu je primarni cilj bila destabilizacija i rušenje ugleda SRN-a kako bi se poboljšao ugled DRN-a. Ovakve operacije nisu prošle bez posledica; u SRN-u su izazvale mnoge skandale u vezi s nedostacima procesa suočavanja sa prošlošću.

Suđenja nacističkim prestupnicima iz DRN-a su, s druge strane, bila retka i uglavnom su započinjana kako napori u krivičnom gonjenju ne bi uočljivo zaostajali za onima u SRN-u ili kako bi se pokazala veća ozbiljnost i posvećenost u kažnjavanju fašista. Ovakve ambicije rezultirale su paralelno vođenim suđenjima i sličnim brojem suđenja kao u SRN-u. Jedno od suđenja je bio montirani proces protiv Horsta Fišera (Horst Fischer), koji je radio kao lekar u logoru smrti Aušvic. Iako je njegovo boravište bilo poznato od 1964. godine, suđenje nije počelo do 1966. godine – bilo je namešteno da počne istovremeno sa suđenjem u slučaju „Frankfurt Aušvic”. Kao i u mnogim prethodnim suđenjima, nacistička prošlost je reinterpretirana u skladu sa zvaničnom državnom ideologijom: I. G. Farben – predstavnik zapadnonemačkog kapitalizma – bio je predstavljen kao umnogome odgovoran za fašizam i nacističke zločine. Suđenje se završilo dosuđivanjem smrtne kazne Horstu Fišeru.

Osim tog slučaja, DRN je bio neaktivan kada je reč o stvaranju „reputacije uzorne antifašističke nemačke države”⁵⁰, čak i kad je posedovao konkretne informacije. Ovakav pristup postepeno je dobijao na važnosti tokom osamdesetih, a posebno je korišćen za nacističke zločince koji su zauzeli visoke pozicije u DRN-u. Na primer, primenjen je na procesuiranje osumnjičenih za „eutanziju”, koji su radili na visokim pozicijama unutar zdravstvenog sistema. U drugim slučajevima, Ministarstvo državne bezbednosti (MfS, *Ministerium für Staatssicherheit*, Štazi) verovatno nije želelo da interveniše da bi osujetilo SRN u daljem sticanju ugleda, kao na primer u slučaju Eriha Gusta (Erich Gust), bivšeg zamenika glavnog komandanta koncentracionog logora Buhenvald (Buchenwald), za kog se sumnjalo da je učestvovao u ubistvu poznatog komunista Ernsta Telmana (Ernst Thälmann). Štazi nije započeo svoju istragu, niti ga je izručio SRN-u, gde je bio tražen. „To što Telmanovog ubicu nije kaznilo pravosuđe SRN-a činilo se isplativije od bilo kakve presude u ovom slučaju.”⁵¹

⁴⁹ Za razliku od SRN-a, u DRN-u procesuiranje nacističkih zločina nije bilo otežano time što su kompromitovane osobe zadržane na radnim mestima, niti ograničenjem zbog upotrebe retroaktivnih krivičnih zakona. Prestupi koji su definisani Poveljom MVT-a (vidi poglavlje 2 b I) primenjivali su se čak i nakon 1954/1955. godine. Grupe zločina kao što su „zločini protiv čovečnosti” ili „ratni zločini” bile su integrisane u krivični zakon DRN-a 1968. godine. I zastarelost i žalbe za naredbe nadređenih bile su ukinute za ove tipove zločina.

⁵⁰ Wentker, „Ahndung”, str. 76.

⁵¹ Ibid., str. 78.

c) Lustracija: Denacifikacija nemačkog društva

I. Denacifikacija u zapadnim zonama i u SRN-u

Denacifikacija je počela otpuštanjem vodećih predstavnika državne službe za vreme invazije savezničke vojske. Paralelno s tim, „automatskom hapšenju” bili su podvrgnuti stvarni ili navodni ratni ili nacistički zločinci, kao i osobe koje su smatrane mogućom bezbednosnom pretnjom. Ovo se posebno odnosilo na članove NSDAP-a, SS-a, Bezbednosne službe i Gestapoa. Ukupno je 200.000 ljudi bilo pritvoreno u zapadnim okupacionim zonama, od čega 100.000 samo u američkoj zoni. Dok su jedni ubrzo bili pušteni, drugi su ostajali u pritvoru u trajanju od nekoliko meseci do tri godine.⁵² Januara 1946. godine okupacione snage su pokušale da organizuju jedinstveno upravljanje čistkama u svim zonama; ti pokušaji su uglavnom propali – denacifikacija je već bila u toku u okupacionim zonama i primenjena je na različite načine.⁵³

U američkoj zoni, denacifikacija se od jula 1945. godine sprovodila pomoću upitnika sastavljenog od 131 pitanja. Osobe na ključnim pozicijama morale su ispuniti upitnik, a samim tim i dati informaciju o svom članstvu u nacističkim organizacijama. U zavisnosti od njihovih odgovora, vojna vlast ih je, po šablonu, stavljala u jednu od pet otpusnih kategorija⁵⁴. Tako je određivano koja će osoba biti otpuštena, a koja ne. Pokretna i nepokretna imovina osoba iz kategorija s najozbiljnijim optužbama bivala je zamrznuta. Iako je po prvobitnom planu cilj bio da se sa ključnih društvenih i administrativnih pozicija uklone samo ubeđeni nacionalsocijalisti,⁵⁵ ciljna grupa se sve više i više širila.⁵⁶ Ovakav razvoj događaja kulminirao je naredbom da se skeniraju svi ekonomski sektori – bivšim članovima NSDAP-a ili pridruženih organizacija bilo bi dozvoljeno da rade samo kao „obični radnici”⁵⁷. Na taj način su svi bivši članovi centralnih nacističkih organizacija, na svim pozicijama, bili podvrgnuti denacifikaciji.⁵⁸

Do marta 1946. godine analizirano je 1,26 miliona od ukupno 1,39 miliona upitnika. Polovina svih kontrolisanih osoba, odnosno njih 620.617, pripalo je kategoriji obaveznog ili mogućeg uklanjanja. Do kraja meseca, njih 336.892 je bilo otpušteno, bez dobijanja novog zaposlenja. Ovo je značilo uklanjanje dveju trećina zaposlenih iz državne službe. Nedostatak stručnjaka do kog je to dovelo u velikoj meri je zakočio funkcionisanje administracije i ekonomije. Problem su predstavljale kontrolne mere koje su često smatrane nepoštenima, posebno šematska kategorizacija bez individualnih razlika zasnovanih na tome da li su se kontrolisane osobe

⁵² Do početka 1947. godine, skoro polovina zatvorenika je oslobođena iz zapadnih zarobljeničkih logora, ali samo između 7.000 i 67.000 iz sovjetskih logora. Up. Cohen, „Transitional Justice”, str. 69.

⁵³ Za naredne pasuse: Vollnhals, Clemens (ur.). 1991. *Entnazifizierung. Politische Säuberung und Rehabilitierung in den vier Besatzungszonen 1945–1949*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, naročito str. 7–24, 94–96; Henke, Klaus-Dietmar. 1991. „Die Trennung vom Nationalsozialismus. Selbstzerstörung, politische Säuberung, 'Entnazifizierung', Strafverfolgung”. U: Henke, Klaus-Dietmar & Woller, Hans (ur.) *Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg*, str. 21–84. München: Deutscher Taschenbuch Verlag; vidi još Cohen, „Transitional Justice”, str. 68–71.

⁵⁴ Vidi: United States European Command. 1945. USFET Directive from July 1945. Pet kategorija su bile: 1. obavezno uklanjanje, 2. diskreciono uklanjanje, označen kao neprijatelj, 3. diskreciono uklanjanje, nije označen kao neprijatelj, 4. bez prigovora, nema dokaza o nacističkom delovanju, 5. preporuka o ostanku, dokaz o antinacističkom delovanju.

⁵⁵ Smatralo se da su ubeđeni nacionalsocijalisti oni koji su se na primer učlanili u NSDAP pre 1. maja 1937. godine.

⁵⁶ Ovo je bila reakcija američkih okupacionih snaga na zahteve iz Sjedinjenih Država za oštrije kažnjavanje nacista.

⁵⁷ Vollnhals, „Entnazifizierung”, str. 12.

⁵⁸ Borgstedt, Angela. 2009. „Die kompromittierte Gesellschaft. Entnazifizierung und Integration”. U: Reichel, Peter & Schmid, Harald & Steinbach, Peter (ur.) *Nationalsozialismus – die zweite Geschichte: Überwindung, Deutung, Erinnerung*, str. 85–105. München: C.H. Beck.

dobrovoljno ili nedobrovoljno pridružile nekoj nacističkoj organizaciji.⁵⁹ Denacifikacija je tako sticala sve više protivnika među nemačkim stanovništvom i dovela je do solidarnosti između zaista ubeđenih nacionalsocijalista i pristalica nacizma. Ona je takođe ojačala otpor protiv okupatora, smanjila volju za saradnjom i promovisala samoviktimizaciju.

Zbog mnogih poteškoća, marta 1946. godine došlo je do revizije. Uredba o oslobođenju od nacionalsocijalizma i militarizma (Uredba o oslobođenju) donela je tri važne promene. Prvo, proces denacifikacije je individualizovan, jer se proširio na kvazipravničku kontrolu od slučaja do slučaja. To je značilo da je po formalnim kriterijumima i dalje postojala šematska kategorizacija (kao na primer članstvo u NSDAP-u ili organizaciji koju je MVT proglasio zločinačkom); ipak, kategorizacija je bila samo privremena – kao što su privremene bile i zabrane zapošljavanja na određenoj poziciji. Dok su nekompromitovane osobe bile „razvrstane“, ostali su morali da prođu kroz pojedinačnu procenu nivoa odgovornosti i stvarnog učešća u Trećem rajhu. Na osnovu toga, prekontrolisani su na kraju bili svrstani u neku od pet inkriminišućih kategorija „u skladu sa slobodnom pravnom diskrecijom”⁶⁰: glavne počinioce, počinioce, manje važne počinioce, pristalice i oslobođene.⁶¹ U zavisnosti od kategorije, prekontrolisanoj osobi je izricana kazna; kazne su se kretale od novčanih preko gubitka imovine, dohotka i civilnih prava, do zabrane zapošljavanja, te do deset godina radnog logora. Lažni iskazi u upitniku su bili kažnjivi.

Drugo, proces denacifikacije je predat nemačkim vlastima. Od tada su bili nadležni takozvani *Spruchkammern*, lokalni građanski sudovi sa javnim tužiocima, dok je okupaciona sila zadržavala svoju nadležnost kao supervizor. Treće, denacifikacija se proširila na sve odraslo stanovništvo, odnosno na svaku osobu stariju od 18 godina. Ukupno 13,41 milion ljudi morao je da popuni upitnik u Američkoj okupacionoj zoni; 27 posto njih, to jest 3,66 miliona, moralo je da odgovara pred *Spruchkammern*-om.

U naredne dve godine, prvobitno poletan i sveobuhvatni poduhvat doživljavao je sve više neuspeha. Razloga je mnogo: prvo, teret dokaza preokrenut je u procesu denacifikacije. Na osnovu preliminarne formalne kategorizacije, postojala je pretpostavka krivice koju je „optuženi” trebalo da obori na sudu ukoliko je želeo da bude oslobođen.⁶² To je podstaklo praksu takozvanog *Persilscheine* u kojoj prijatelji, komšije, kolege ili sveštenici jamče za poštenje optužene osobe, i imaju za cilj da „operu” njegovu inkriminišuću prošlost. Drugo, situaciju su pogoršali i mnogi sudovi koji su koristili svoje „diskrecione moći” (na primer, pozivajući se na „pravo na političku grešku”) kako bi pomogli kompromitovanim sugrađanima da dobiju blaže kazne. Mnogi takvi pojedinci su na ovaj način preinačeni u „pristalice”. Denacifikacija i rehabilitacija išle su ruku pod ruku.⁶³

Ipak, postojali su dodatni faktori, pored ličnih garancija i *Spruchkammern*-a, koji su doprinosili „pranju” prošlosti. U kontekstu Hladnog rata i komunističke pretnje u vezi s njim, bilo je potrebno pridobiti Nemačku kao partnera, te su naponi okupacionih snaga za denacifikaciju

⁵⁹ Okupaciona sila nije imala znanje neophodno da bi sa više detalja odredila pojedinačno delovanje. S obzirom na masovnu odanost Trećem rajhu, nije dovoljno verovala nemačkim vlastima da bi ih od početka uključila u proces denacifikacije.

⁶⁰ Henke, „Trennung”, str. 38.

⁶¹ Up. član 4 Befreiungsgesetz (Ukaz o oslobođenju). Za detaljniju definiciju svake kategorije, vidi čl. 5 do 13.

⁶² Ako je na primer neko postao član NSDAP-a pre 1. maja 1937. godine, pretpostavka krivice je definisala „počinioca” kao osobu koja je „znatno promovisala partijsku tiraniju”. Cit. u Henke, „Trennung”, str. 39.

⁶³ Borgstedt, „Gesellschaft”, str. 93.

Nemačke slabili. Umesto denacifikacije, Amerikanci su započeli masovnu amnestiju osumnjičenih pristalica. Talas amnestija započeo je u avgustu 1946. godine, isključivanjem prvo mladih, zatim ljudi u „teškim socijalnim prilikama“, da bi na kraju bili oslobođeni ratni zarobljenici. Ovo je rezultiralo time da je samo njih 950.000 od ukupno 3,66 miliona moralo da odgovara za svoju prošlost. Takođe, američki okupatori su ublažili i kazne i proces kategorizacije: okupacione zabrane ograničene su na glavne počinioce, dok su se počinioci mogli okarakterisati kao pristalice u skraćenim postupcima. Konačno, bilo je naređeno da se proces denacifikacije privede kraju – nakon 8. maja 1945. godine trebalo je da odgovaraju samo teško kompromitovani pojedinci.

Ova promena u politici imala je zamašne posledice: s obzirom na to da su se sudovi prvo bavili manje kompromitovanim i lakšim slučajevima, teško kompromitovani pojedinci dobili su blaže kazne ili su ostali nekažnjeni kako je politika denacifikacije postajala sve blaža. Na taj način je prvobitni ambiciozni plan konačno propao, a „jaz između želja i realnosti“⁶⁴ se nije mogao poreći: više od 13 miliona upitnika rezultiralo je osudama u svega 10 posto – manje od jedan posto osuđenih je dobilo „stvarne kazne ili trajne nepogodnosti“⁶⁵. Umesto „pročišćenja“ i okajanja, denacifikacija je donela široko rasprostranjenu rehabilitaciju okrivljenih osoba.

U drugim zapadnim okupacionim zonama denacifikacija je bila usmerena na pristup američkih okupacionih snaga, ali sa značajnim razlikama i specifičnostima.⁶⁶ U principu, na denacifikaciju se gledalo više pragmatično –pre svega tu se radilo o raspuštanju partijskih organizacija, a zatim i o smenjivanju elita. Prioritet je dat funkcionisanju kako administracije tako i ekonomije. Razlog za to proizilazi iz činjenice da su dve okupacione snage želele da minimiziraju okupacione troškove zbog ekonomske situacije u njihovim zemljama.⁶⁷ Iz tog razloga, za razliku od američke zone, mnogo manja grupa ljudi je bila podvrgnuta proverama; fokus je bio stavljen na obrazovni sistem, administraciju i pravosuđe, dok su drugi okupirani sektori bili (skoro) sasvim isključeni. Na taj način, mnogi nacisti su mogli ostati neotkriveni, te je francuska zona stoga bila nazvana „eldorado teško inkriminiranih“⁶⁸. Tamo je 13 od prekontrolisanih 669.068 osoba kategorizovano kao glavni počinioci, 938 kao počinioci i 2,5 posto kao manje važni počinioci, 44,7 kao pristalice i 0,5 je bilo oslobođeno. Ostali procesi su poništeni.

Koliko je tačno kontrola, od dva miliona izvršenih u britanskoj zoni, dovelo do osuđivanja glavnih počinitelja, nije poznato; rasuti podaci ukazuju na to da su presude bile blage. Ipak, britanske okupacione snage su pokazale strogost prema članovima onih nacističkih organizacija koje su proglašene kriminalnim u Nirnberškom procesu (vidi poglavlje 2 b I). Za razliku od drugih okupacionih zona, oni nisu bili proglašeni odgovornima kroz postupke denacifikacije, već kroz „klasična“ suđenja pred specijalno osnovanim sudovima. Do kraja 1949. godine, održano je 24.145 suđenja – 15.724 osobe su osuđene, a njih 5.614 je dobilo zatvorske kazne.

⁶⁴ Benz, Wolfgang. 2009. „Deutschland unter alliierter Besatzung 1945–1949“. U: Benz, Wolfgang & Scholz, Michael F. (ur.) *Gebhardt Handbuch der Deutschen Geschichte*. Stuttgart: Klett-Cotta.

⁶⁵ Ibid., str. 119.

⁶⁶ Za sledeće pasuse, vidi: Vollnhals, „Entnazifizierung“, str. 16, 24–42; Henke, „Trennung“, str. 41–52; Borgstedt, „Gesellschaft“, str. 90–95; Cohen, „Transitional Justice“, str. 71–80. Za pomenute procedure, vidi Vollnhals und Henke.

⁶⁷ Pored toga, denacifikacija u francuskim zonama je bila oblikovana u skladu sa glavnim okupacionim političkim ciljem – da se ponovo izgradi francuska ekonomija iskorišćavanjem nemačkih resursa, te da se oslabi opasni komšiluk.

⁶⁸ Vollnhals, „Entnazifizierung“, str. 28.

Iako denacifikacija u francuskoj i britanskoj zoni nije doživela neuspeh zbog visokih očekivanja (ciljevi su bili skromniji), ona teško da se može smatrati efektivnom, značajnom političkom čistkom. Slabi rezultati u zapadnim okupacionim zonama su konačno bili još više umanjeni kada se čak i izrazito kompromitovanim ljudima dozvolilo da se vrate u državnu službu kroz mnogobrojne mere započete nakon osnivanja SRN-a (vidi poglavlje 2 c II).

II. Denacifikacija u Sovjetskoj okupacionoj zoni i u DRN-u

Denacifikacija se najstrože i najbrže sprovodila u Sovjetskoj okupacionoj zoni. Za razliku od američkih okupacionih snaga, SMAD nije imao uređenu politiku denacifikacije, ipak, bilo je jasno od početka da čistke neće biti samo „obračunavanje sa nacionalsocijalizmom”⁶⁹, već da će, pre svega, služiti primarnom cilju – „antifašističko-demokratskom prevratu”. Dakle, SMAD nije težio samo uklanjanju nacista (i drugih politički nepodobnih osoba), već je istovremeno želeo da ih zameni novom komunističkom elitom kako bi osigurao komunističke pretenzije na vlast.⁷⁰ Slogan koji se mogao iščitati bio je sledeći: „Treba da izgleda demokratski, ali mi moramo sve držati čvrsto pod kontrolom”⁷¹.

Ubrzo nakon rata, SMAD je uveo obaveznu registraciju bivših članova NSDAP-a. Kao i u drugim zonama, osobe za koje se sumnjalo da su nacistički zločinci ili članovi centralnih nacističkih organizacija bile su „automatski uhapšene”. Procenjuje se da je ovim procesom bilo obuhvaćeno 120.000 ljudi⁷². Paralelno s tim, započeto je uklanjanje kompromitovanih osoba sa društveno značajnih položaja. Na početku, nemački komunisti i drugi protivnici nacističkog režima podržavali su SMAD. U najranijoj fazi, na primer, spontano osnovani „antifašistički komiteti”, sačinjeni od različitih protivnika nacističkog režima, bili su aktivni u čistkama. Njihovo precizno lokalno znanje bilo je korisno za identifikaciju važnih nacista. Zatim, nemački funkcioneri Komunističke partije, koji su bili politički obučeni u Sovjetskom Savezu, pomagali su „kao produžena ruka SMAD-a”⁷³. Prilično nesistematična i lokalno različita delovanja bila su fokusirana na uklanjanje zaposlenih sa centralnih pozicija, „starih boraca” i prokazača, zatim na privođenje bivših aktivnih članova NSDAP-a i Gestapoa, ali i na uklanjanje nepoželjnih osoba pod izgovorom da su bili nacisti.⁷⁴

Na taj način su do jula 1945. godine osnovane nove državne i provincijske uprave sa politički podobnim osobama na ključnim pozicijama. One su bile odgovorne za dalje mere denacifikacije, za koje su imale velike diskrecione moći, jer su nedostajala jedinstvena uputstva na teritoriji čitave zone. Ovo je za posledicu imalo da su različite uprave drugačije sprovodile

⁶⁹ Ibid., str. 43.

⁷⁰ Cohen, „Transitional Justice”, str. 80 ff. Takođe bitno naredne pasuse: Vollnhals, „Entnazifizierung”, str. 43–55; Welsh, Helga A. 1991. „Antifaschistisch-demokratische Umwälzung’ und politische Säuberung in der sowjetischen Besatzungszone Deutschlands”. U: Henke, Klaus-Dietmar & Woller, Hans (ur.) *Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg*, str. 84–107. München: Deutscher Taschenbuch Verlag. Za više informacija o socijalističkom shvatanju demokratije, vidi poglavlje 2 e II.

⁷¹ Cit. u Mählert, Ulrich. 2010. *Kleine Geschichte der DDR*. München: C. H. Beck, str. 22.

⁷² Među njima nisu bili samo nacisti, već i mnogi ljudi koji su smatrani protivnicima sovjetskih okupacionih ciljeva. Dok je veliki deo zatvorenika iz zapadnih zona bio pušten do januara 1947. godine, isto je važno za samo mali broj zarobljenika u sovjetskim zonama. Mnogi zarobljenici su bili prebačeni u Sovjetski Savez kao prinudni radnici. Procenjuje se da je više od jedne trećine zatvorenika umrlo. Up. Cohen, „Transitional Justice”, str. 69 ff.; fusnota br. 51.

⁷³ Vollnhals, „Entnazifizierung”, str. 43.

⁷⁴ Up. i Borgstedt, „Gesellschaft”, str. 95 ff.

proces denacifikacije: dok su neke savezne pokrajine uklonile bivše članove NSDAP-a samo sa čelnih pozicija, ostale su uklanjale bivše članove NSDAP-a nezavisno od njihove pozicije. Sličnosti su postojale uglavnom u resorima na koje se proces najviše odnosio – koji su smatrani ključnim za socijalnu reorganizaciju društva, kao na primer pravosuđe, obrazovni sistem, policija, industrija i administracija. Proizvoljnost nije bila retka u ovom procesu, te su u navodne mere denacifikacije bili uključeni ljudi koji nisu nikad bili niti aktivni, niti čak nominalno članovi nacionalsocijalista, već naprosto ljudi koje komunisti nisu smatrali pouzdanima. Međutim, denacifikacija je, kao i u drugim zonama, bila ograničena potrebom da institucije i ekonomski resori koji su pogođeni denacifikacijom uspešno posluju, što je neminovno zahtevalo pravljenje izuzetaka u slučaju stručnog osoblja. Ukupno je 390.500 osoba bilo smenjeno s radnog mesta ili im nije produžen ugovor o radu do kraja 1946. godine.⁷⁵

Kako bi osigurao jednak tretman, SMAD je izdao uputstva sa definisanim kategorijama obaveznog i diskrecionog otpuštanja.⁷⁶ Bavljenje denacifikacijom su preuzele specijalne komisije koje su sačinjavali mahom članovi SED-a. Sve prethodno izdate radne dozvole su bile opozvane i 850.000 bivših članova NSDAP-a je ponovo ispitano. Komisije su, prema tome, bile zatrpane poslom, te su mogle samo šematski da primenjuju uputstva. Ovaj proces rezultirao je s još 64.500 smenjivanja s radnih mesta do sredine 1947. godine.

U avgustu 1947. godine SMAD je iznenada odlučio da promeni politiku⁷⁷ s obzirom na to da je denacifikacija, s jedne strane, bila uveliko u toku i, s druge, da je izazvala ozbiljan manjak stručnjaka kako u upravi tako i u ekonomiji: denacifikacija je tada ograničena samo na aktivne naciste i ubrzo je bila okončana. Nominalni članovi su, s druge strane, tada uglavnom bivali rehabilitovani – njima su, između ostalog, bila vraćena građanska prava – i mogli su se, ukoliko iskažu želju da raskinu s nacionalsocijalizmom, ponovo integrisati u društvo. Sam kraj denacifikacije je bio predviđen za mart 1948. godine; odbacivani su nedovršeni postupci protiv aktivnih nacionalsocijalista, sem u slučajevima kada je bilo sakupljeno dovoljno dokaza za krivično gonjenje. Takvi procesi su, kao i u slučaju nacističkih zločinaca, bili predati sudovima (vidi poglavlje 2 b III). Zbog promene u politici mnogi aktivni i ozbiljno kompromitovani nacisti čiji slučajevi još nisu bili došli na red amnestirani su. Teško je reći koliko je ukupno ljudi u sovjetskoj zoni bilo obuhvaćeno denacifikacijom, s obzirom na to da nedostaju verodostojne informacije. Prema procenama, 200.000 od 1,5 miliona članova NSDAP-a koji su živeli u sovjetskoj zoni je bio trajno otpušteno do marta 1948. godine.⁷⁸

Glavne razlike u procesu denacifikacije unutar sovjetske i zapadnih zona nisu prvobitno bile u postupku ili njegovom obimu, već pre svega u trajnosti preduzetih mera. U zapadnim zonama, nacionalsocijalisti su u velikom broju bili rehabilitovani i reintegrirani do 1948. godine. Ovo je naročito važno za državnu službu, gde je broj bivših članova NSDAP-a ubrzo porastao do 40 posto. Godine 1951, uredba u kojoj se primenjuje član 131 Osnovnog zakona, a koja garantuje „denacifikovanim” osobama pravo na ponovno zaposlenje, otvorila je put ka državnoj službi

⁷⁵ Up. i ibid.

⁷⁶ Tada je na snagu stupio Propis broj 24 Kontrolnog veća, prethodno izdat januara 1946. godine, a oblikovan po američkoj politici denacifikacije.

⁷⁷ Vidi: Sowjetische Militäradministration in Deutschland. 1947. Naredba br. 201 „Richtlinien zur Anwendung der Direktiven Nr. 24 und Nr. 38 des Kontrollrats über die Entnazifizierung”. Preuzeto 18. februara 2016, http://www.argus.bstu.bundesarchiv.de/dy30bmer/mets/dy30bmer_005/index.htm?target=midosaFraContent&backlink=http://www.argus.bstu.bundesarchiv.de/dy30bmer/index.htm-kid-baebfc66-36ce-4551-b2ce-dcc41f4c15e0&sign=DY 30/IV 2/2.022/5.

⁷⁸ Up. i Cohen, „Transitional Justice”, str. 81.

onima koji su izgubili posao tokom denacifikacije. Na taj način je do marta 1953. godine još 39.000 ljudi reintegrirano.⁷⁹ Snažan kontinuitet zapošljavanja je s jedne strane doprinio brzom izgradnji SRN-a. S druge strane, međutim, on je uopšteno predstavljao veliki teret za proces suočavanja s prošlošću, i posebno za neprocesuiranje nacističkih zločina od strane pravosuđa.

U sovjetskoj zoni i u DRN-u, čistka je bila dugotrajnija: posebno se gotovo potpuno uklanjanje nacista iz pravosuđa, policije i uprave činilo nepovratnim – uprkos političkoj rehabilitaciji, bivši nacisti nisu mogli da se vrate. Mnoga upražnjena radna mesta popunjena su članovima Komunističke partije ili članovima SED-a, ili drugim (barem zvanično) politički podobnim ljudima kroz, na primer, intenzivan kurs za „narodnog sudiju” i nove učitelje. Nacisti su, dakle, bili trajno izbačeni iz mnogih područja rada; ipak, njih su zamenili ljudi koji su bili „na usluzi partiji” – obnova ljudskih resursa utrla je put socijalističkoj diktaturi.

Ipak, denacifikacija u zapadnim zonama i u SRN-u nije bila potpuno bez efekta. Iako stvarni cilj trajnog smenjivanja nacista nije ispunjen, za denacifikaciju se smatra da je doprinela razotkrivanju i diskreditovanju nacionalsocijalizma. Dalje, spomenute mere imale su šok-efekat na kompromitovane ljude – oni su barem privremeno bili „društveno uniženi i posramljeni”⁸⁰. Iako se ne može tvrditi da je to dovelo do unutrašnjeg poboljšanja, osobe koje su reintegrirane su morale su biti „politički umerene i suzdržane” i takođe su se morale prilagoditi novim političkim prilikama ukoliko nisu želele da izgube novodobijene pozicije. Klemens Vollnhals (Clemens Vollnhals) tvrdi da su posebno „visoki i lokalno poznati nacistički funkcioneri [...] bili uglavnom tolerisani čak i posle njihove zvanične rehabilitacije, kad nisu uspeali da povrate stari društveni status”⁸¹.

d) Wiedergutmachung: Reparacije, restitucije i odštete

I. Zahtevi za reparaciju sila pobednica

Reparacije za ratne štete i gubitke definisali su Saveznici Potsdamskim sporazumom 1945. godine. Sporazum je odredio da se zahtevi za odštete ne mogu ispunjavati novčanim isplata, već kroz razmontiranje nemačke industrije i infrastrukture. Teritorija za odštete je bila podeljena – Sovjetski Savez i Poljska trebalo je da dobiju odštete iz sovjetske zone; a zapadne okupacione sile i sve ostale države primaoci iz zapadnih zona.⁸² Osim toga, nemačka imovina iz inostranstva je bila povučena i monetizovana, dok je imovina sa „istoka” pripala Sovjetskom Savezu, a ona iz „zapadnih” država zapadnim silama. Uz to su konfiskovane i nemačka trgovačka luka i nemačke zalihe zlata (uključujući i one iz stranih zemalja).⁸³

⁷⁹ Vidi Sprockhoff, Anna & Fischer, Torben. 2007. „131er-Gesetzgebung”. U: Fischer, Torben & Lorenz, Matthias N. (ur.) *Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung” in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*, str. 94–96. Bielefeld: Transcript.

⁸⁰ Ovak i naredna dva citata vidi u: Vollnhals, „Entnazifizierung”, str. 64.

⁸¹ Up. ibid.; detaljnije u Henke, „Trennung”, str. 56–66. Za pitanje da li je neuspeh denacifikacije u zapadnim zonama bio neizbežan, vidi Vollnhals, „Entnazifizierung”, str. 55–64.

⁸² Sovjetski Savez, koji je pretrpeo najveću štetu i gubitke, trebalo je da primi dodatnih 10 posto, bez troškova, od zapadnih razmontiravanja, i dodatnih 15 posto u zamenu za robu.

⁸³ Up. Doebling, Karl. 2001. „Reparationen für Kriegsschäden”. U: Doebling, Karl & Fehn, Bernd Josef & Hockert, Hans Günter (ur.) *Jahrhundertschuld, Jahrhundertühne. Reparationen, Wiedergutmachung, Entschädigung für nationalsozialistisches Kriegs- und Verfolgungsunrecht*, str. 16–22. München: Olzog-Verlag; Fisch, Jörg. 1992. *Reparationen nach dem Zweiten Weltkrieg*. München: C. H. Beck Verlag, naročito str. 69–80; Bühner, Werner. 1999. „Reparationen”. U: Benz, Wolfgang (ur.) *Deutschland unter alliierter Besatzung 1945–1949/55*. Ein Handbuch, str. 161–166 Berlin: Akademie Verlag.

Dalje mere su bile određene na Pariskoj konferenciji o reparacijama u februaru 1946, na kojoj je učestvovalo 18 zemalja. Iako nije određen precizan iznos reparacija, dogovorena je formula po kojoj će se izdvajati sredstva: na osnovu veličine zemlje, njenog učešća u ratu i pretrpljene štete. Distribucija sredstava među zemljama koje su imale pravo na reparacije bila je poverena Međusavezničkoj agenciji za reparaciju iz Brisela (IARA, *Inter-Allied Reparation Agency*); distribucija do građana poverena je svakoj zemlji primaocu ponaosob. Tako je trebalo da se zadovolje „svi zahtevi građana od bivše nemačke vlade i njenih tela proisteklih iz rata, bez obzira na to da li su javne ili privatne prirode”⁸⁴. Nije pravljena razlika između šteta nastalih kao posledica rata i oni nastalih kao posledica progona – sve vrste štete, osim zahteva za socijalno osiguranje, bile su podvedene pod pojam „reparacije”⁸⁵.

Saveznici su imali različite poglede i namere po pitanju reparacija, pa su se politike u vezi s reparacijama znatno razlikovale od zone do zone.⁸⁶ S obzirom na ratnu štetu, Sovjetski Savez je primarno bio zainteresovan za rekonstrukciju sopstvene zemlje i uništenje ratnohušakačkog potencijala Nemačke. Sovjetski Savez je dakle započeo obimni postupak razmontiranja nemačkih industrijskih postrojenja i infrastrukture. Fabrike, mašinerija i železničke pruge su razmontirane, ukrcane na vozove i poslate u Sovjetski Savez. Tek su u julu 1946. godine okupacione snage promenile politiku sa razmontiranja na uzimanje reparacija iz trenutne proizvodnje. Reparacije su postojale i u drugim oblicima, kao na primer u korišćenju ratnih zarobljenika i civila kao radne snage za sovjetsku privredu. Zbog unutrašnjih problema u DRN-u, okupacione snage su 1953. godine odlučile da se odreknu daljih reparacija; to je učinila i Poljska iste godine.

Francuska je, poput Sovjetskog Saveza, bila zainteresovana za sopstvenu privrednu obnovu i za slabljenje Nemačke, i takođe je pokrila svoje zahteve za reparacije kroz razmontiranje i prisilni rad ratnih zarobljenika – no ipak u znatno manjoj meri. Pristup britanske i američke zone reparacijama je bio potpuno drugačiji. Iako su obe okupacione snage bile zainteresovane za ekonomsku demilitarizaciju Nemačke, obe su želele da sačuvaju netaknutu industriju iz perioda mira kako bi uskoro oživele trgovačke odnose za dobrobit sopstvenih privreda. Osim skromnog razmontiranja, zadovoljili su svoje zahteve za reparacije uglavnom kroz inostranu imovinu, intelektualnu svojinu i transfer znanja.⁸⁷ Pogotovo su Sjedinjene Države, čija je nova politika prema Nemačkoj bila u znaku Hladnog rata i želje da se Nemačka ujedini sa Zapadom, rano smanjile zahteve za reparacije i umesto toga su se prebacile na aktivnu rekonstrukciju kroz ekonomsku pomoć.

Godine 1953. svi budući zahtevi za reparacije su bili odloženi zbog Londonskog sporazuma o nemačkim spoljnim dugovima. Sporazum je utvrdio da svi zahtevi koji su u postupku treba da se završe i isplate tek nakon zaključenja mirovnog sporazuma. To je de facto označilo kraj svih plaćanja reparacija s obzirom na to da do danas mirovni sporazum nije zaključen – Dogovor o

⁸⁴ Frøland, Hans Otto. 2006. „Eine gewaltige, nicht beglichene Schuld. Die deutsche Entschädigung für NS-Verfolgte in Norwegen”. U: Hockerts, Hans Günter & Moisel, Claudia & Winstel, Tobias (ur.) *Grenzen der Wiedergutmachung. Die Entschädigung für NS-Verfolgte in West- und Osteuropa 1945–2000*, str. 285–356 Göttingen: Wallstein Verlag.

⁸⁵ Up. Hockerts, Hans Günter. 2001. „Wiedergutmachung in Deutschland 1945-2000. Eine historische Bilanz 1945–2000”. U: *Vierteljahresheft für Zeitgeschichte* 2:167–214 (Dalje u tekstu skraćeno kao Hockerts, „Bilanz”); Fisch, „Reparationen”, str. 109–111; Frøland, Schuld, str. 295 ff.; Hockerts, Hans Günter & Moisel, Claudia & Winstel, Tobias (ur.). 2006. *Grenzen der Wiedergutmachung. Die Entschädigung für NS-Verfolgte in West- und Osteuropa 1945–2000*. Göttingen: Wallstein Verlag (Dalje u tekstu skraćeno kao Hockerts, „Entschädigung”).

⁸⁶ Bitno za naredne pasuse: Bühner, „Reparationen”, str. 161–167; Fisch, „Reparationen”, str. 35–40; 104–116, 242–248.

⁸⁷ Mnogi nemački naučnici i tehnički stručnjaci odvedeni su u Sjedinjene Države. Više od nekolicine su bili ratni i nacistički zločinci.

konačnom poravnanju u vezi s Nemačkom iz 1990. godine (Dogovor dva plus četiri) uglavnom se ne smatra mirovnim sporazumom. Smatralo se da su reparacije završene, osim kad je reč o individualnim zahtevima za odštetu koje su podnele žrtve nacizma. Ti zahtevi su, nakon dugih debata, postali predmet više međunarodnih sporazuma o isplati (vidi poglavlje 2 d II).⁸⁸

Skoro je nemoguće utvrditi konačni iznos isplaćenih reparacija, zato što, s jedne strane postoji veliko neslaganje o tome šta se ubraja u reparacije, i s druge strane, jer je teško odrediti novčanu vrednost znanja i prinudnog rada. Često citirani podatak govori o 16,3 milijarde dolara po kursu iz 1938. godine u slučaju sovjetske zone, i o 14,3 ili 16,8 milijardi u slučaju zapadnih zona.⁸⁹

II. Politika odšteta u SRN-u⁹⁰

Restitucija opljačkane i zaplenjene imovine bila počela je u američkim okupacionim zonama. Nedugo nakon rata, okupacione snage su otpočele kontrolu imovine kako bi identifikovale ukradenu i oduzetu imovinu, sačuvala je i vratila nazad pravim vlasnicima. Zapadne sile su zbog toga između 1947. i 1949. godine donele prve zakone o restituciji, koji su nalagali privatnim licima da vrata imovinu koja je bila zaplenjena ili predata zbog policijskog progona, ili da plate odštetu. Posle perioda okupacije, zakoni su bili usvojeni u pravni sistem SRN-a, i dodatno su bili prošireni u okviru Saveznog zakona o restituciji iz 1957. godine. Zakon je obavezivao SRN da plati odštetu za imovinu koju su ukrali partija ili državni službenici nacističkog režima. Primaoci su bili prvenstveno jevrejski prognanici i njihovi preživeli bližnji. Takozvana nenasledna imovina, odnosno imovina čiji su vlasnici ubijeni a iza njih nisu ostali zakonski naslednici, dodeljivana je jevrejskim organizacijama. Do sredine pedesetih, 100.000 privatnih lica povratilo je imovinu u vrednosti otprilike 3,5 milijardi nemačkih maraka, kada je „privatna restitucija” bila uglavnom završena. U mnogim slučajevima radilo se o imovini i preduzećima iz takozvane arijenizacije.

Javne restitucije stajale su SRN četiri milijarde nemačkih maraka, i bile su prvobitno isplaćene kao odšteta za ukradenu i „konfiskovanu” imovinu poput umetničkih dela, plemenitih metala, deonica, nakita, nameštaja i slično. U oba slučaja, zbir nije odgovarao stvarnoj vrednosti imovine ukradene ili otete od jevrejskih žrtava. Ovaj podatak se naročito može pripisati činjenici da je odšteta plaćena samo za onu imovinu koja nije ostala u inostranstvu već je bila donesena na teritoriju koju je kasnije zauzima SRN – što je često bilo teško ili nemoguće dokazati. Dalje, samo su osobe sa prebivalištem u stranim zemljama sa kojima je SRN imao diplomatske odnose

⁸⁸ Up. Rombeck-Jaschinski, Ursula. 2005. *Das Londoner Schuldenabkommen. Die Regelung deutscher Auslandsschulden nach dem Zweiten Weltkrieg*. München: Oldenbourg Verlag; Hockerts, „Bilanz”, str. 191 ff.; Hockerts, „Entschädigung”, str. 14 ff.

⁸⁹ Up. Fisch, „Reparationen”, str. 179–226, naročito str. 196, 216, 218; Hockerts, „Entschädigung”, str. 16 ff. Sovjetska zona/DRN su morali podneti veći teret reparacija kako u relativnim, tako možda i u apsolutnim vrednostima.

⁹⁰ Kako je fokus ove publikacije na prošlosti diktatura i na njihovim posledicama, sve mere koje su se bavile posledicama rata su izostavljene. Ipak, treba navesti takozvano *Lastenausgleich* (izjednačavanje tereta) iz 1952. godine, koje je posvećeno finansijskim odštetama i zaštiti nemačkih žrtava rata i njenim posledicama. Namera iza ove mere je bila da sa teretom rata treba da se solidarno nosi čitavo stanovništvo, a ne samo pojedinci. U skladu s tim svi vlasnici postojeće materijalne imovine u Zapadnoj Nemačkoj su morali da plate namet. Ovaj namet iznosio je do 50 posto vrednosti imovine i trebalo da je bude isplaćen tokom 30 godina kroz fond jednakosti. Novac iz fonda se koristio za plaćanje poravnanja žrtvama rata. Godine 2001, ukupan iznos poravnanja iznosio je 115 milijardi maraka. *Lastenausgleich* se smatra najvećom pravnom redistribucijom bogatstva u istoriji. Up. Hauser, Richard. 2011. „Zwei deutsche Lastenausgleiche – Eine kritische Würdigung”. U: Vierteljahrshäfte zur Wirtschaftsforschung 4:103–122. Detaljnije u: Wiegand, Lutz. 1992. *Der Lastenausgleich in der Bundesrepublik Deutschland 1949 bis 1985*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

mogle popuniti zahtev za nadoknadu. Na taj način su izostavljene osobe iz Istočnog bloka, koje su pretrpele najveću štetu.⁹¹

Wiedergutmachung, odnosno odšteta za povredu života, tela, zdravlja, slobode, imovine i bogatstva, povredu poslovnog i finansijskog napredovanja, opisan je u Saveznom dopunskom zakonu iz 1953. godine, koji je revidiran 1956. godine (Savezni zakon o odštetama), te ponovo 1965. godine (Konačni savezni zakon o odštetama).⁹² Zakon je jasno definisao ko se smatra prognanikom, i određivao je i vrstu i obim odštete. Kao krajnji rok za podnošenje zahteva označen je kraj 1969. godine. Nakon 1965. godine, zakon je dopunjen fondom za pomoć.⁹³

Po toj osnovi je oko 650.000 žrtava nacizma primilo jednokratnu isplatu; dok je njih 360.000 dobijalo mesečna primanja. Do 1998. godine, iznos isplaćenih beneficija popeo se na 70 do 80 milijardi maraka.⁹⁴ Beneficije su se znatno razlikovale. Dok su jednokratne isplate za zatvorenike koncentracionih logora iznosile svega pet maraka za svaki dan proveden u zarobljeništvu, medicinski troškovi i penzije u slučaju štete koja je tiče zdravstvenog stanja ili poslovnog napredovanja su bile znatno veće. Oko 80 posto odšteta je bilo isplaćeno osobama u inostranstvu, od čega oko 50 posto u Izraelu. Ipak, većina žrtava nacizma koje su živlele u inostranstvu nije dobila odštetu pošto su bile isključene iz isplata zbog principa teritorijalnosti.⁹⁵ Krug primalaca je dodatno smanjen diplomatskom klauzulom da se isplate daju samo osobama sa prebivalištem u državama sa kojima je SRN bio u diplomatskim odnosima. Samo Izrael je bio izuzet iz ove mere. Osim Sovjetskog Saveza, SRN tada nije imao odnose ni s jednom državom istočne Evrope. Sovjetski Savez, s druge strane, nije pokazao interes za bilo kakvu vrstu pregovora o odštetama.⁹⁶

Savezna vlada je insistirala na tome da zahtevi izopštenih stranih žrtava nacizma budu ispunjeni u kontekstu reparacija, koje su bile odložene na neodređeno vreme zbog Londonskog sporazuma o nemačkom spoljnom dugu. Ipak, Savezna vlada je bila spremna da zaključi međunarodne sporazume o isplati sa većim brojem država iz spoljnopolitičkih razloga. Prvi takav sporazum bio je Luksemburški sporazum sa Izraelom iz 1952. godine, koji je podrazumevao novčanu korist u iznosu od 3 milijarde maraka. Taj iznos bio je otprilike jednak trošku integracije pola miliona preživelih žrtava Holokausta u izraelsko društvo. Dodatnih 450 miliona maraka odobreno je Konferenciji za jevrejska potraživanja kao odšteta za Jevreje koji su živeli van Izraela. Između 1959. i 1964. godine, jedanaest takozvanih globalnih sporazuma

⁹¹ Up. Hockerts, „Bilanz“, str. 170–175; Hockerts, Hans Günter. 2013. „Wiedergutmachung in Deutschland 1945–1990. Ein Überblick“. *Aus Politik und Zeitgeschichte* 25–26:15–22 (Skraćeno dalje u tekstu kao Hockerts, „Überblick“); Goschler, Constantin. 2005. *Schuld und Schulden. Die Politik der Wiedergutmachung für NS-Verfolgte seit 1945*. Göttingen: Wallstein Verlag, str. 203–212, 262–272.

⁹² Zakoni su proizvod rada američke okupacione sile. Vidi: Goschler, Constantin. 1992. *Wiedergutmachung. Westdeutschland und die Verfolgten des Nationalsozialismus. 1945–1954*. München: Oldenbourg Verlag; *ibid.*, Schuld. Zakone nije samostalno sastavio SRN: važne doprinose dala je Konferencija za jevrejske materijalna potraživanja od Nemačke (Konferencija za jevrejska potraživanja), krovno udruženje za više od dvadeset jevrejskih organizacija, nastala 1951. godine kako bi zastupala interese jevrejskih žrtava sa prebivalištem van Izraela.

⁹³ Up. takođe za naredne pasuse: Guckes, Ulrike. 2008. *Opferentschädigung nach zweierlei Maß? Eine vergleichende Untersuchung der gesetzlichen Grundlagen der Entschädigung für das Unrecht der NS-Diktatur und der SED-Diktatur*. Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, str. 33–38. Takođe bitno: Hockerts, „Überblick“, str. 17–22; *ibid.*, „Bilanz“, str. 175–203, 209–214; Reichel, „Vergangenheitsbewältigung“, str. 73–96; Goschler, „Schuld“, str. 233–247, 413–475.

⁹⁴ Podaci iz: Hockerts, „Überblick“, str. 17.

⁹⁵ Po ovom principu, odšteta je bila ograničena na prognanike koji su živeli u SRN-u ili zapadnom Berlinu dana 31. decembra 1952. godine, ili su živeli unutar granica nemačkog Rajha iz 1937. godine u vreme progona, te su do efektivnog datuma imali boravište u SRN-u i u zapadnom Berlinu. Na taj način sve žrtve stranih nacionalnosti koje su ostale ili su se vratile u svoje države – a to je bila većina svih žrtava – bile su isključene. Up. i Federalni zakon o odštetama, odeljak 4. Krug primalaca se kasnije delimično proširio.

⁹⁶ Krug primalaca je bio dodatno sužen rokovima za prijavu i kriterijumima podobnosti.

zaključeno je sa zapadnim, severnim i južnim evropskim zemljama⁹⁷ kako bi se, barem delimično, obeštetele žrtve nacizma koje u njima žive. Isplate su iznosile ukupno 876 miliona maraka; a distribucija žrtvama nacizma je bila poverena zemljama kojima je novac isplaćen. Nemačka savezna vlada je zauzvrat htela da dobije uverenje od tih zemalja da će svi zahtevi u vezi s nacističkim zločinima na taj način biti ispunjeni. Ipak, izuzimajući Luksemburg, sve države su zadržale pravo da podnose dalje zahteve nakon zaključenja mirovnog sporazuma, kao što je definisano Londonskim sporazumom.

Tokom sedamdesetih su bili zaključeni dalji sporazumi sa Jugoslavijom i Poljskom, koji su, međutim, više predstavljali ekonomsku pomoć nego odštetu. Nakon ujedinjenja dveju nemačkih država, Savezna vlada je uspela, uz pomoć Sjedinjenih Država, da se Sporazum o konačnom poravnanju s Nemačkom ne tretira kao formalni mirovni sporazum. Postajala je nada da će se na taj način izbeći dalji zahtevi za odštete. Ipak, vlada je bila spremna da isplati odštete žrtvama nacizma sa prebivalištem u istočnoj Evropi, koje su prethodno bile isključene iz obeštećenja. S tim ciljem, sklopljeni su "globalni sporazumi" sa Poljskom, Rusijom, Ukrajinom i Belorusijom, kao i sa Estonijom, Litvanijom i Češkom Republikom, u iznosu od 1,8 miliona maraka. Takođe, ujedinjena Nemačka je odobrila one zahteve Konferencije za jevrejske zahteve koje je DRN prethodno odbio i nastavila je da vrši povrat ukradene i zaplenjene imovine (vidi poglavlje 2 d III).

Nisu „samo“ inostrane žrtve nacizma tako dugo bile oštećene i isključene iz postupka isplate odšteta. Grupa „zaboravljenih žrtava“ takođe je uključivala ljude koji su bili proganjani jer su bili „Cigani“, „antidruštveni“ ili „zločinci“, zatim žrtve prinudne sterilizacije, prinudnog rada i „eutanzije“, homoseksualce, dezertere, ili „sabotere ratnih napora“. Oni nisu bili greškom zaboravljeni, već su namerno bili isključeni iz definicije kategorija osoba koje su smatrane žrtvama nacističkih progona u Federalnom zakonu o odštetama. Ova činjenica proizilazi iz kontinuiteta mišljenja o rasi i zločinu: njihovi slučajevi nisu bili posebna nacistička nepravda, tvrdilo se, već „normalna“ državna mera kontrole ili 'uobičajena' posledica rata⁹⁸. Samo u slučajevima koji su prevazilazili ono što je bilo prihvatljivo za državu sa vladavinom prava, oštećene osobe su mogle dobiti manju socijalnu pomoć – ali ne odštetu (*Wiedergutmachung*). Tek je osamdesetih takva diskriminacija naišla na konstruktivnu kritiku, koja je konačno doprinela osnivanju fonda za pomoć u kom je bilo 300 miliona maraka.

U slučaju prinudnih radnika, trebalo je čekati sve do kraja devedesetih da nemačka preduzeća i Savezna vlada, u cilju sprečavanja pretnji u vidu kolektivnih tužbi u Sjedinjenim Državama, postignu sporazum i osnuju fondaciju „Sećanje, odgovornost i budućnost“. Fondacija je raspolagala budžetom od 10 milijardi maraka i bila je zadužena za dodelu novčanih odšteta preživelim prinudnim radnicima. Do 2007. godine, isplaćeno je 4,37 milijardi evra odšteta za 1,66 miliona bivših prinudnih radnika. Kamate iz fonda koji je osnovala fondacija koriste se za finansiranje memorijalnih i dokumentacionih projekata.⁹⁹

⁹⁷ To su bile Francuska, zemlje Beneluksa, Grčka, Ujedinjeno Kraljevstvo, Norveška, Danska, Švedska, Italija i Švajcarska.

⁹⁸ Hockerts, „Überblick“, str. 18.

⁹⁹ Up. i Walgenbach, Arndt. 2007. „Zwangsarbeiter-Entschädigung“. U: Fischer, Torben & Lorenz, Matthias N. (ur.) *Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung“ in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*, str. 323–325. Bielefeld: Transcript.

Do kraja 2011. godine, Nemačka je uložila ukupno oko 69 milijardi evra u odštete za nacističke nepravde.¹⁰⁰ Na taj način, država je prihvatila odgovornost za nacističke nepravde i patnje prognanih. Nisu samo žrtve imale koristi od toga, već je i SRN stekao značajan međunarodni ugled, važan za integraciju sa zapadnim zemljama. Ipak, čitav proces nije bio *Wiedergutmachung* u bukvalnom smislu te reči. S jedne strane, s obzirom na prirodu i opseg nacističkih zločina, to je bilo nemoguće: novčane odštete teško da mogu biti nešto više od simboličkog gesta priznanja, koji može pomoći da se ublaži patnja. S druge strane, nije učinjeno sve što se moglo učiniti: s obzirom na to da su mnoge žrtve nacizma i njihovi zahtevi kasno priznati, mnogi sporazumi o odštetama su došli i dolaze prekasno. Tek 2015. godine su sovjetski ratni zarobljenici zvanično priznati kao žrtve nacizma; ipak, tek je mali deo od 5,3 miliona bivših zarobljenika, od kojih je samo 2 miliona preživelo zarobljeništvo, još uvek živ. Uprkos ogromnoj svoti novca isplaćenog za odštete, utvrđeno je da većina od više od 20 miliona žrtava nacizma nije nikad dobila odštetu.¹⁰¹

III. Politika odšteta u DRN-u

Već u periodu okupacije, u Istočnoj Nemačkoj se razvio drugačiji stav prema odštetama. Tamo se pod *Wiedergutmachung*-om podrazumevala isplata reparacija Sovjetskom Savezu. Ovo je bila posledica činjenice da se država pod SED-om, za razliku od SRN-a, nije smatrala zemljom naslednicom ili pravnim naslednikom nemačkog Rajha, već „novom tvorevinom prema međunarodnom pravu“¹⁰². SED je tvrdio da nije „u istorijskom kontinuitetu sa nemačkim Rajhom i prema tome ne snosi odgovornost za zločine nacističke Nemačke“¹⁰³. Kada je 1953. Sovjetski Savez objavio kraj reparacija, država pod SED-om je smatrala da je izvršila svoju dužnost. Iako su nacističke žrtve dobile reparacije, one su sledile potpuno drugačiju logiku u odnosu na SRN; isplate nisu smatrane odštetama koje je platilo „društvo zločinaca“ svojim žrtvama, već socijalnom pomoći koju država dodeljuje siromašnim građanima ili nagradama za zaslužne građane. Na taj način su isplate bile ograničene na osobe sa prebivalištem u DRN-u, dok su zahtevi iz ostalih zemalja kategorično odbijani.¹⁰⁴

Malo pre osnivanja DRN-a, 5. oktobra 1949. godine doneta je Odluka o stvaranju novog pravilnika za obezbeđivanje prava priznatih žrtava nacističkih progona, kojom je do 1965. godine regulisana socijalna pomoć za nacističke žrtve. Žrtvama nacističkog režima smatrani su oni „koji su bili progonjeni unutar ili izvan Nemačke na osnovu vere, rase, političkog delovanja, otpora nacističkom režimu ili političke nepouzdanosti“¹⁰⁵, kao i lice koja su oni izdržavali. Oni su imali pravo na veću socijalnu bezbednost u vidu invalidskog osiguranja i penzije, a takođe i za

¹⁰⁰ Up. Bundesministerium der Finanzen. 2012. „Entschädigung von NS-Unrecht. Regelungen zur Wiedergutmachung“. Preuzeto 18. februara 2016, http://www.bundesfinanzministerium.de/Content/DE/Downloads/Broschueren_Bestellservice/2012-11-08-entschaedigung-ns-unrecht.pdf?__blob=publicationFile&v=2.

¹⁰¹ Up. Hockerts, „Bilanz“, str. 213 ff.; Musial, David. 2007. „Wiedergutmachungs- und Entschädigungsgesetze“. U: Fischer, Torben & Lorenz, Matthias N. (ur.) *Lexikon der 'Vergangenheitsbewältigung' in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*, str. 58–60. Bielefeld: Transcript; Reichel, „Vergangenheitsbewältigung“, str. 96.

¹⁰² Hockerts, „Bilanz“, str. 208.

¹⁰³ Goschler, „Schuld“, str. 316.

¹⁰⁴ Up. takođe za naredne pasuse: Hockerts, „Überblick“, str. 21 ff.; *ibid.*, „Bilanz“, str. 203–209; Guckes, „Opferentschädigung“, str. 44 ff.; naročito Goschler, „Wiedergutmachung“, str. 361–411.

¹⁰⁵ Cit. u Goschler, „Schuld“, str. 373.

dalje beneficije i privilegije.¹⁰⁶ Za razliku od SRN-a, beneficije za žrtve nacizma nisu bile usko povezane sa štetama kao posledicama progona. Jedini preduslov je bio da su priznate kao žrtve nacističkog režima. Ovaj status bio je dodeljivan političkim prognanicima, borcima pokreta otpora, Jevrejima, takozvanim *Versippte*¹⁰⁷, „Ciganima” i žrtvama prinudne sterilizacije. Ipak, u slučaju političkih prognanika, boraca pokreta otpora i Sinta i Roma, priznanje statusa bilo je vezano za „dobro vladanje”. Od političkih prognanika i boraca pokreta otpora očekivalo se, između ostalog, da su sačuvali „antifašistički demokratski stav” nakon 1945. godine. Od Sinta i Roma se očekivalo da su bili lojalni DRN-u i da su se registrovali u agenciji za zapošljavanje nakon 1945. godine. Svako drugačije ponašanje bilo je osnov za isključenje.¹⁰⁸ Kao i u SRN-u, žrtve „eutanzije”, prinudni radnici i homoseksualci uglavnom su bili izostavljeni.

Godine 1949, 36.200 osoba je priznato za žrtve nacističkog progona; 1953. ih je bilo 40.622. Godine 1953. iznos odobrenih socijalnih beneficija dostigao je 40,3 miliona istočnonemačkih maraka. Broj žrtava nacističkog režima se konstantno smanjivao narednih godina. Razlog za to je bilo umiranje, migracije na Zapad, kao i politički i ekonomski motivisano odustajanje od statusa nacističkih žrtava, pogotovo onih ljudi koji se nisu slagali sa političkim idejama SED-ovog režima.

Penzije su računane na osnovu poslednjeg godišnjeg dohotka žrtava pre progona ili pre dostizanja doba za penziju. Posledica ovakvog računanja je da su borci pokreta otpora, koji su uglavnom u prošlosti pripadali radničkoj klasi, dobili najmanje penzije i smatrali su da su diskriminirani u odnosu na druge grupe žrtava. Ovo „nije bilo u skladu sa društvenim stavom prema klasnoj borbi”¹⁰⁹. Iz tog razloga, SED je 1965. godine promenio svoju politiku: prethodne beneficije su bile zamenjene počasnim penzijama. Ključni element za njihov iznos bio je status ili „borca” ili „žrtve”, s tim da su u prvu grupu spadali samo politički prognanici i borci pokreta otpora. U skladu sa „sistemom vrednosti DRN-a”¹¹⁰, „borci” su dobijali počasnju penziju od 800 istočnoevropskih maraka mesečno kada bi stekli uslov za starosnu ili za invalidsku penziju, i zato im je bila data prednost u odnosu na „žrtve”, koje su dobijale 600 maraka.¹¹¹ Ove sveobuhvatne beneficije nisu bile motivisane samo humanitarnim razlozima. One su predstavljale i ulaganje u državne odnose sa javnošću s obzirom na to da su „žrtve”, a naročito „borci” kao „ikone antifazizma”¹¹² služili tome da opravdaju postojanje DRN-a kao „antifašističke zemlje”, a samim tim i vladavinu SED-a.

Individualni ili grupni zahtevi za odštete koji su dolazili izvan teritorije DRN-a bili su odlučno odbijani. Do propasti DRN-a, Sjedinjene Države, Izrael i Konferencija za jevrejska potraživanja obraćali su mu se više puta¹¹³. Međutim, vlada DRN-a je insistirala na tome da je to nova

¹⁰⁶ To je uključivalo povlašćenost pri dodeljivanju stambenog prostora i prostora za preduzeće, u smeštaju sa nameštajem i uz zdravstveno osiguranje. Takođe, njihova deca su dobijala učeničke stipendije. Zaposlene žrtve nacističkog režima su dobijale posebnu zaštitu radnog mesta i dodatne dane odmora.

¹⁰⁷ Za vreme nacističkog režima, ljudi su smatrani za *Versippt* ukoliko su bili u braku sa Jevrejkom/Jevrejinom.

¹⁰⁸ Slični uslovi za isključenje bili su definisani u zapadnonemačkom Federalnom zakonu o odštetama. Tamo bi ljudi bili izopšteni ukoliko bi se „borili protiv osnovnog slobodnog demokratskog uređenja”. Ovo se prvenstveno odnosilo na komuniste.

¹⁰⁹ Goschler, „Schuld”, str. 379.

¹¹⁰ Ibid., str. 384.

¹¹¹ U poređenju sa prosečnim penzijama fabričkih radnika i zaposlenika od 164 marke, dve počasne penzije su bile izuzetno velike. Taj iznos se povećao više puta tokom narednih godina.

¹¹² Goschler, „Schuld”, str. 397.

¹¹³ Konferencija za jevrejska potraživanja tražila je isplatu odšteta u iznosu od 1,5 milijardi dolara: dve trećine od SRN-a i jednu od DRN-a. SRN je ispunio „svoj deo” Luksemburškim sporazumom. Nakon 1989/1990. godine, ostatak za DRN je takođe pokriven.

država, bez ikakve moralne ili političke odgovornosti za nacističke nepravde. Pored toga, zastupan je stav i da je država imala izvanredne zasluge za „iskorenjivanje fašizma” – da je sâmo „postojanje DRN-a prava odšteta”¹¹⁴. Osim toga, isticani su ispunjeni zahtevi za reparacije koje je uputio Sovjetski Savez i obimne beneficije odobrene prognanicima nacističkog režima.

e) Dokumentacija, opomena, čuvanje sećanja

I. Prevaspitanje i građansko obrazovanje u zapadnim zonama i u SRN-u

Saveznici su želeli da prevaspitanje nemačkog društva bude zasnovano na „novom radikalnom kulturnom početku i tražili su denacifikaciju i kontrolu nad čitavim nemačkim kulturnim životom”¹¹⁵. Paralelno sa denacifikacijom, ubrzo nakon rata, okupacione snage su počele da zatvaraju centralne informativne, obrazovne institucije i institucije kulture poput škola, novinskih agencija, radio-stanica, bioskopâ, pozorištâ, izdavačkih kuća i biblioteka. Izvršena je kontrola svih vrsta medija u potrazi za nacističkim, vojnim ili rasističkim sadržajem. Nacistički spisi, simboli, institucije i organizacije su bili zabranjeni. Uz to, Saveznici su suočili stanovnike Nemačke sa nacističkim zločinima, nadajući se da će dodatno uniziti Treći rajh i njegovu ideologiju. Iz tog razloga su u bioskopima prikazivani takozvani filmovi grozotâ, u kojima su prikazivane scene oslobađanja koncentracionih logora i logora smrti.

Ipak, prevaspitanje se nije svodilo samo na „čišćenje” nemačke kulture od nacizma i militarizma. Okupacione snage su uložile veliki trud da bi se kulturni život zaista obnovio, pogotovo kroz uvoz nemačkih kulturnih dobara poput književnih dela, predstava, filmova, ali i putem savezničkih radio-stanica i novina. Štaviše, Saveznici su osnovali svoje institucije, kao što su ustanove s nazivom Kuća „Amerika” (*Amerika Haus*). Prvobitno zamišljene kao informacione biblioteke, one su se razvile u institucije kulture široke ponude. Osim stalnih ustanova, 130 pokretnih autobusa-biblioteka je napravljeno kako bi se doprlo do manjih gradova. Fokus je bio na učenju američkog shvatanja demokratije i „vežbanju” demokratskog učestvovanja. Poput „prozora ka Zapadu”, ove pokretne biblioteke je trebalo građanima da daju uvid u američku kulturu i da je predstave kao model koji bi trebalo prepisati. Slične ciljeve imali su kulturni centri u britanskoj zoni i američki program kulturne razmene preko kog je ukupno 14.000 Nemaca putovalo u Sjedinjene Države do kraja pedesetih.¹¹⁶

Posebna pažnja posvećena je „prevaspitanju” nemačke omladine, koja je bila ključna za budućnost, ali za koju se smatralo da je „oblikovana” nacističkom ideologijom. Zato je uloženi veliki napor kako bi se reformisao obrazovni sistem. Kompromitovani nastavnici su bili otpušteni i zamenjeni novim, politički pouzdanim učiteljima; manje kompromitovani nastavnici su zadržani. Nacistički udžbenici su zamenjeni onima iz Vajmarske Republike (*Weimarer*

¹¹⁴ Goschler, „Schuld”, str. 401.

¹¹⁵ Schildt, Axel. 1999. „Kultur und geistiges Leben”. U: Benz, Wolfgang (ur.) *Deutschland unter alliierter Besatzung 1945–1949/55. Ein Handbuch*, str. 134. Berlin: Akademie Verlag.

¹¹⁶ Up. Kreis, Reinhild. 2014. „Nach der ‚amerikanischen Kulturoffensiv‘. Die amerikanische Reeducation-Politik in der Langzeitperspektive”. U: Gerund, Katharina & Paul, Heike (ur.): *Die amerikanische Reeducation-Politik nach 1945. Interdisziplinäre Perspektiven aus ‚America’s Germany‘*, str. 141–161. Bielefeld: Transkript; Benz, Wolfgang. 2009. *Auftrag Demokratie. Die Gründungsgeschichte der Bundesrepublik und die Entstehung der DDR 1945–1949*. Berlin: Metropol Verlag. Takođe, za naredne pasuse vidi: Gerund, Katharina & Paul, Heike (ur.). 2014. *Die amerikanische Reeducation-Politik nach 1945: Interdisziplinäre Perspektiven auf ‚America’s Germany‘*. Bielefeld: Transkript. Za više detalja o programu kulturne razmene, vidi: Latzin, Ellen. 2005. *Lernen von Amerika? Das US-Kulturaustauschprogramm für Bayern und seine Absolventen*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Republik) ili su iznova napisani. Uz to, školski program je očišćen od nacističkih ideja i uvedeni su novi predmeti za građansko obrazovanje, poput građanskih i društvenih studija. Autoritativne nastavne prakse su zamenjene novim, demokratskim obrazovnim praksama. Kako bi naučili o demokratskim idealima, učenici i njihovi roditelji su bili uključeni u organizaciju svakodnevnog školskog života.

Još sveobuhvatniji plan reformi, koji je trebalo da reorganizuje nemački školski sistem u skladu sa nacionalnim standardom svake sile ponaosob, propao je jer su mu se suprotstavili političari i građani. Ipak, saveznički naponi nisu bili ograničeni na školski sistem. Američka okupaciona sila je, na primer, osnovala program „Aktivnosti nemačke omladine” (*German Youth Activities, GYA*) i organizovala je filmske i plesne večeri, diskusije, sportske događaje, časove fotografije, i mnogo više u sopstvenim centrima za mlade. Mladi ljudi bi, u neformalnoj i otvorenoj atmosferi, usvajali demokratske ideale poput tolerancije, fer igre, pluralizma, autonomije i samoinicijative. Oni koji su do tada bili navikli na vežbu, indoktrinaciju i pokornost pred autoritetom trebalo je da sada budu izloženi vrednostima američke popularne kulture. S druge strane, u Francuskoj su međunarodni skupovi mladih bili organizovani u cilju kulturne razmene.¹¹⁷

Tokom Hladnog rata i integracije Nemačke sa Zapadom, politika prevaspitanja se promenila. Pristup „predavanja od gore” je bio ukinut tako što su se Nemci počeli smatrati jednakim partnerima. Naposljetku, sa ponovnim dobijanjem suvereniteta 1955. godine, završene su i mere Saveznika – samo nekoliko institucija poput pomenutih kuća „Amerika” (koje su tada bile preimenovane u nemačko-američke institute) nastavilo je s radom. Ovo, međutim, nije značilo da je građansko obrazovanje završeno, nego da ga je nastavila Nemačka po njenim uslovima. Među centralnim inicijativama i institucijama je bila i Savezna agencija za građansko obrazovanje, osnovana 1952. godine, koja i dalje postoji.¹¹⁸ Kao agenciji za građansko obrazovanje koju je vodila država, njoj je dopao zadatak da informiše javnost o novoosnovanoj demokratskoj državi, njenim institucijama, funkcionisanju, pravilima i vrednostima, te da promoviše demokratsku participaciju i da se kritički bavi nacističkom prošlošću. U tu svrhu, ona izdaje nedeljni časopis i mnogobrojne publikacije, organizuje takmičenja, pravi edukativne filmove, vesti i još mnogo toga. Najzad, agencija je nudila studijska putovanja koja su bila posvećena promovisanju kulturne razmene i međunarodnog razumevanja.¹¹⁹

II. „Antifašističko-demokratski prevrat” u Sovjetskoj okupacionoj zoni i u DRN-u

Prevaspitanje nemačkog društva nije bio samo cilj kojem su težile zapadne okupacione sile, već i Sovjetski Savez i SOZ. Ipak, ovde je prevaspitanje bilo deo „antifašističko-demokratskog prevrata”, odnosno socijalističke reorganizacije države i društva. Njega ne samo da je oblikovalo

¹¹⁷ Up. Füssl, Karl-Heinz. 1994. *Die Umerziehung der Deutschen. Jugend und Schule unter dem Siegmächten des Zweiten Weltkriegs 1945–1955*. Paderborn: Ferdinand Schöningh; Füssl, Karl-Heinz. 1999. „Bildung und Erziehung”. U: Benz, Wolfgang (ur.) *Deutschland unter alliierter Besatzung 1945-1949/55. Ein Handbuch*, str. 99–105. Berlin: Akademie Verlag; Herzig, Simone. 2012. „Entnazifizierung und Re-Education in den westlichen Besatzungszonen. Konzeption, Durchführung und Scheitern”. U: Glunz, Claudia (ur.): *Attitudes to War. Literatur und Film von Shakespeare bis Afghanistan*, str. 129–134. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht; Benz, „Auftrag”, str. 136–139.

¹¹⁸ Do 1963. godine se zvala Savezna agencija za otadžbinsku službu.

¹¹⁹ Up. Bundeszentrale für politische Bildung. *Geschichte der Bundeszentrale für politische Bildung. „Gründung und Aufbau 1952–1961”*. Preuzeto 17. februara 2016, <http://www.bpb.de/geschichte/deutsche-geschichte/geschichte-der-bpb/36421/gruendung-und-aufbau-1952-1961>.

potpuno drugačije shvatanje demokratije u odnosu na zapadne zone, već i drugačije shvatanje „fašizma“. Po socijalističkoj definiciji, demokratija je vlast radničke klase; koju je trebalo ostvariti kroz nacionalizaciju sredstava proizvodnje i vladavinu marksističko-lenjinističke partije. „Fašizam“ je, s druge strane, definisan kao „otvoreno teroristička diktatura najreakcionarnijih, najšovinističnijih i najimperijalističkijih elemenata finansijskog kapitala“¹²⁰. Kapitalizam, naročito onaj u obliku velikih industrija i velikih zemljišnih poseda, smatrao se glavnom osnovom nacionalsocijalizma.¹²¹ Dakle, da bi se eliminisali strukturalni preduslovi za fašizam, promovisane su ne samo čistke, već i zemljišna reforma i oduzimanje imovine „ratnim zločincima“ i „kapitalistima“. Na taj način, glavni koraci ka demokratiji (po shvatanju socijalista) već su bili preduzeti. Oni su bili dopunjeni vaspitnim merama koje su za cilj imale odbacivanje vrednosti i ideja nacionalsocijalizma, kako bi se umesto toga povećala svest o radničkoj klasi i stvorilo „radničko jedinstvo“¹²² i „novi tip ljudskog bića“¹²³.

Posebna pažnja posvećena je mladima, baš kao i u zapadnim zonama. Decu i adolescente su prigrllile i socijalizovale komunističke organizacije. Nakon raspada nacističkih organizacija za mlade, SMAD je dozvolio samo osnivanje Slobodne nemačke omladine, koja je držala monopol nad organizacijama za mlade. Iako je članstvo samo formalno bilo dobrovoljno, neučestvovanje je imalo negativne društvene i profesionalne posledice. Slobodna nemačka omladina i njena pridružena dečja organizacija „Ernst Telman“ (Ernst Thälmann) nudile su razne aktivnosti, od sportskih priredaba do političkih događanja. Usko vezane za SED, ove aktivnosti služile su političkoj indoktrinaciji. Umesto pluralizma i slobodnog individualnog razvoja kao u zapadnim zonama, prevaspitavanje je u sovjetskim zonama vodilo u podređenost i nametnuti konformizam.

Planovi za reorganizaciju nemačkog obrazovnog sistema bili su u fazi nacrtu u Sovjetskom Savezu već tokom rata. Glavni cilj bila je jedinstvenost školskog sistema, odvajanje škole i crkve, „ukidanje buržujskog monopola na obrazovanje“¹²⁴ pružanjem mogućnosti besplatnog upisa za svu decu, kao i obrazovanje „u novom duhu borbene demokratije“¹²⁵. Škole su bile zatvorene kao i u drugim zonama okupacije, nacistički nastavni materijali su uništeni i izvršena je kontrola nastavnika. Kontrola je najstrože sprovedena u SOZ-u; do kraja 1949. više od dve trećine nastavnika – uključujući i one koji nisu bili dobrodošli zbog drugih političkih razloga – zamenjeno je novim, politički pouzdanim pojedincima. Na taj način je nastavno telo postalo politički korisno za SED-ovu vladu. Dalje, nastavni plan je bio znatno izmenjen. Promene su uticale na, recimo, predmet istoriju, kojim je od tada dominirao istorijski materijalizam u službi socijalističkog obrazovanja.

¹²⁰ Cit. u Welsh, „Umwälzung“, str. 103.

¹²¹ Up. Osterloh, Jörg. 2011. „Diese Angeklagten sind die Hauptkriegsverbrecher. Die KPD/SED und die Nürnberger Industriellen-Prozesse 1947/48“. U: Osterloh, Jörg & Vollnhals, Clemens (ur.) *NS-Prozesse und deutsche Öffentlichkeit. Besatzungszeit, frühe Bundesrepublik und DDR*, str. 107–131. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht; Felbick, Dieter. 2003. „Demokratie“. U: Felbick, Dieter (ur.) *Schlagwörter der Nachkriegszeit 1945–1949*, str. 175–206. Berlin: De Gruyter.

¹²² Füssl, „Umerziehung“, str. 192.

¹²³ Up. Kleßmann, Christoph. 1981. „Politische Rahmenbedingungen der Bildungspolitik in der SBZ/DDR 1945 bis 1952“. U: Heinemann, Manfred (ur.) *Umerziehung und Wiederaufbau. Die Bildungspolitik der Besatzungsmächte in Deutschland und Österreich*, str. 229–243. Stuttgart: Klett-Cotta, naročito str. str. 234–236; Fritsch-Bournazel, Renata. 1979. *Die Sowjetunion und die deutsche Teilung. Die sowjetische Deutschlandpolitik 1945–1949*. Opladen: Westdeutscher Verlag. Takođe bitno za naredne pasuse: Füssl, „Umerziehung“, str. 29–33, 187–364; *ibid.*, „Bildung“, str. 99–105.

¹²⁴ Füssl, „Bildung“, str. 103.

¹²⁵ Füssl, „Umerziehung“, str. 193.

Centralno mesto u sovjetskoj reformi školstva bilo je obavezno osmogodišnje školovanje oslobođeno od verskih elemenata. Na osnovu sovjetskih planova, trebalo je da deca radnika i farmera budu privilegovana pri upisu u četvorogodišnji *Oberschule* (srednju školu). Počevši od školske 1949/1950, deca iz drugih društvenih klasa su takođe primana, ako bi pokazala da su saglasna sa sistemom. Reforme su uticale i na univerzitetsko obrazovanje. *Arbeiter und Bauernfakultäten* (radnički i farmerski univerziteti) trebalo je da slome „buržujске obrazovne privilegije“ kako bi se izdvojila odgovarajuća vladajuća elita. Socijalistička težnja masovnog uključivanja u obrazovni sistem širila se sve više i više na sve sfere života – čak i života odraslih ljudi. Totalitarno prodiranje Trećeg rajha u život nasledila je opšta kontrola i nametnut politički konformizam SED-ovog režima.

III. Kulture sećanja na „istoku“ i na „zapadu“

Veliki broj memorijalnih mesta, tabli, spomenika, muzeja, izložbi i dokumentacionih centara posvećenih komemoraciji žrtava i informisanju javnosti o nacističkim zločinima osnovan je na teritoriji SRN-a. Danas je nacistička prošlost prisutnija nego ikada pre i postala je „centralna referenca nacionalnog identiteta“¹²⁶. Ovo može lako zakloniti činjenicu da je bavljenje prošlošću decenijama bilo problematično za obe nemačke države, na mnogo načina.

Do šezdesetih, suočavanje s prošlošću u SRN-u je bilo uglavnom oblikovano nečim što se obično opisuje kao selektivno potiskivanje i negiranje. Nemačko društvo se, suočeno s pitanjima krivice i odgovornosti kroz denacifikaciju i otkrivanje zločina tokom suđenja nacistima, nije uključilo u kritičko, konstruktivno procenjivanje sopstvene prošlosti u godinama okupacije i posleratnog haosa. Umesto toga, uz ignorisanje masovne lojalnosti i kolektivne odgovornosti, veliki deo društva se predstavljao kao žrtva: kao ljudi koje su zavele i izdale nacističke elite, koje jedine treba kriviti za zločine i rat; kao žrtve rata i nepravde okupacije. Ove tvrdnje pratilo je upoređivanje krivicâ; nemačka masovna ubistva poređena su sa savezničkim vazдушnim napadima i proterivanjem Nemaca sa istoka. Na taj način su se nacistički zločini izgubili u kontekstu „generalno nasilnog rata“ ili su bili prikrivani apstraktnim, metaforičnim izrazima.¹²⁷

Dok je osnivanje SRN-a i donošenje Osnovnog zakona označilo prekid s prošlošću na institucionalnom nivou, „nedvosmisljena tišina“ zavlada je u zapadnonemačkom društvu: većina je želela da se na prošlost stavi tačka, da se uspostavi normalnost i sklad nakon godina haosa i nevolja, i bila je uverena da su se dovoljno pokajali. Ovo se nije samo odrazilo na smanjenje broja suđenja, već uopšte na slabije bavljenje nacističkim zločinima; umesto toga, dominantan je postao stav „ne želim da znam“.¹²⁸

¹²⁶ Köhr, Katja. 2012. *Die vielen Gesichter des Holocaust. Museale Repräsentationen zwischen Individualisierung, Universalisierung und Nationalisierung*, str. 91. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

¹²⁷ Bitno za ovo poglavlje: *ibid.*, str. 91–94; Wielenga, Friso. 1995. *Schatten deutscher Geschichte. Der Umgang mit dem Nationalsozialismus und der DDR-Vergangenheit in der Bundesrepublik*. Vierow bei Greifswald: SH-Verlag, str. 27–50 (ubuduće skraćeno kao Wielenga, „Geschichte“); Wielenga, Friso. 2002. „Erinnerungskulturen im Vergleich. Deutsche und niederländische Rückblicke auf die NS-Zeit und den Zweiten Weltkrieg“. U: Wielenga, Friso & Geeraedts, Loek (ur.) *Erinnerungskultur und Vergangenheitspolitik*, str. 11–20. Münster: Aschendorf Verlag; Herbert, Ulrich & Groehler, Olaf. 1992. *Zweierlei Bewältigung. Vier Beiträge über den Umgang mit der NS-Vergangenheit in den beiden deutschen Staaten*. Hamburg: Ergebnisse Verlag, str. 7–28; Frei, Norbert. 2009. „Deutsche Lernprozesse – NS-Vergangenheit und Generationenfolge seit 1945“. U: Frei, Norbert (ur.) *1945 und wir. Das Dritte Reich im Bewußtsein der Deutschen*, str. 38–55. München: Deutscher Taschenbuch Verlag; Thamer, Hans-Ulrich. 2006. „Der Holocaust in der deutschen Erinnerungskultur vor und nach 1989“. U: Brinkmeyer, Jens & Blasberg, Cornelia (ur.) *Erinnern des Holocaust? Eine neue Generation sucht Antworten*, str. 81–93. Bielefeld: Aisthesis Verlag.

¹²⁸ Prema Hermanu Libeu (Hermann Lübbe), faza „nedvosmisljene tišine“ bila je neophodna da bi se većina ljudi uklopila u novo demokratsko društvo. Njegova teza nije prošla bez osporavanja. Up. Wielenga, „Geschichte“, str. 49 ff.

U takvoj atmosferi, rane pokušaje čuvanja sećanja načinile su same žrtve nacizma, a ređe Saveznici. Prvi krstovi, memorijalne table ili obeležena grobna mesta u znak sećanja na ubijene žrtve postavljena su na istorijska mesta zločina. Ipak, mnoge inicijative je sprečilo protivljenje lokalaca; dosta zgrada je uništeno ili iskorišćeno u druge svrhe iz pragmatičnih razloga, ravnodušnosti ili svesne želje da se zaboravi ono što se dogodilo.¹²⁹ Tokom pedesetih, i istorijska mesta zločina i događaji koji su se tamo desili otišli su u zaborav.¹³⁰

U DRN-u, sa druge strane, država je poduprla napore za čuvanje sećanja još krajem četrdesetih godina. Inicijative bivših zarobljenika su usvojene i izgrađena su prvi memorijali sa ogromnim spomenicima na mestima nacističkih zločina. Glavni memorijali u DRN-u su ipak mogli biti podignuti tek pedesetih, nakon što su sovjetske okupacione snage zatvorile poslednje „specijalne logore“, te se bivši koncentracioni logori Zahsenhauzen (Sachsenhausen) i Buhenvald (Buchenwald) nisu više koristili kao zarobljenički logori. Politika čuvanja sećanja, kojom je u DRN-u upravljala država, dosta se razvila u narednim godinama: tri *Nationale Mahn und Gedenkstätten* (nacionalna memorijala), napravljena u skladu sa jednoobraznim uputstvima oblikovanim po zvaničnom shvatanju istorije režima SED-a, podignuta su u blizini koncentracionih logora Buhenvald, Zahsenhauzen i Ravenzbrik (Ravensbrück). Tematski su bili posvećeni komunističkom otporu i oslobođenju od strane Crvene armije. Komunističke žrtve su zato prikazane kao heroji, kao glavna grupa žrtava i kao glavni protivnici nacističkog režima. Isticanjem kontinuiteta od komunističkog otpora do antifašističkog DRN-a, memorijali su korišćeni da bi propagirali pobedu komunizma nad fašizmom, a samim tim i da bi opravdali državu pod SED-om.

Ostale žrtve, kao i uzroci i funkcionisanje nacističkog režima bili su gotovo sasvim izuzeti, sve radi državne samopromocije. Kapitalizam je prikazan kao osnova nacionalsocijalizma, „kapitalisti“ i „najveći vlasnici zemlje“ kao pravi krivci; dok je lojalnost masa bila zanemarena pa je istočnonemačko društvo bilo skoro sasvim oslobođeno pitanja krivice i odgovornosti. Na taj način je nacistička prošlost bila znatno iskrivljena i pogrešno tumačena.¹³¹

U SRN-u „poricanje prošlosti“¹³² je tek postepeno počelo da bude deo javnog, kritičkog suočavanja s nacističkim režimom i njegovim zločinima. Ovakav zaokret je bio ubrzan, između ostalog, i talasom antisemitskih incidenata 1959. godine, zatim suđenjem u slučaju *Ulm Einsatzgruppen* 1958. godine, suđenjem Ajhmanu (Eichmann) u Izraelu 1961. godine i suđenjem u slučaju „Frankfurt Aušvic“ od 1963. do 1965. godine, zatim prikazivanjem američke serije „Holokaust“ 1979. godine, kao i odrastanjem nekompromitovane, kritički nastrojene generacije. Postajalo je sve više i više očigledno šta je bilo potisnuto i prikriveno ranije, i to je dovelo do kritika široko rasprostranjenog (ne)suočavanja s prošlošću. Nova kritička publika u

¹²⁹ U posleratnom periodu, mnogi bivši koncentracioni logori su korišćeni kao prihvatilišta za raseljena lica, izbeglice i prognane, ili kao saveznički zarobljenički logori. Kasnije su korišćeni kao kazneni domovi, fabrike, policijski i vojni objekti ili kao stambeni prostor.

¹³⁰ Up. Garbe, Detlef. 1992. „Gedenkstätten. Orte der Erinnerung und die zunehmende Distanz zum Nationalsozialismus“. U: Loewy, Hanno (ur.) *Holocaust. Die Grenzen des Verstehens. Eine Debatte über die Besetzung der Geschichte*, str. 260–284 Hamburg: Rowohlt; Endlich, Stefanie. 2009. „Orte des Erinnerns. Mahnmale und Gedenkstätten“. U: Reichel, Peter & Schmid, Harald & Steinbach, Peter (ur.) *Der Nationalsozialismus – die zweite Geschichte. Überwindung, Deutung, Erinnerung*, str. 350–377. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.

¹³¹ Up. Endlich, „Orte“, naročito str. 354, 360.

¹³² Garbe, „Gedenkstätten“, str. 273.

nastajanju dovela je prošlost u fokus društva, i pomogla je da se postepeno razbije¹³³ „dogovor o ćutanju generacija koje su umešane”¹³⁴.

Fokus novonastalih debata bio je na žrtvama nacističkog režima, posebno žrtvama Holokausta, za koje je Aušvic postao simbol. Dok su se prethodno skoro samo preživeli zauzimali za očuvanje sećanja, njihove napore je sada podržavao sve veći broj građanskih inicijativa. Počevši od kraja sedamdesetih, razvili su se mnogobrojni *Geschichtswerkstätten* (lokalni istorijski klubovi), koji su započeli istraživanje o nacističkoj prošlosti svojih lokalnih zajednica. Oni su zajedno sa organizacijama mladih, školskim razredima, crkvom i sindikalnim grupama inicirali mnogobrojne dokumentacione i projekte memorijalizacije na istorijskim mestima nacističkih zločina.

Drugi posebno poznat primer inicijativa na lokalnom, neformalnom nivou jeste mirovna organizacija Inicijativa „Pomirenje” (*Aktion Sühnezeichen*)¹³⁵, osnovana 1958. godine sa ciljem da se suprotstavi nasleđu nacionalsocijalizma i da zagovara mir i pomirenje. Ova organizacija je slala mlade ljude u zemlje koje su pretrpele štetu u Drugom svetskom ratu, gde su oni volontirali za žrtve rata i nacističkog režima, borili se protiv ksenofobije i antisemitizma, „tražeći oproštaj i mir”¹³⁶. Nakon 1967. godine, organizacija je nudila volontiranje u okviru memorijala u Aušvicu.¹³⁷

Osim već pomenutog, o nacizmu, njegovim zločinima i patnji žrtava se sve češće govorilo među akademikima, u filmovima, predstavama i književnosti. Od osamdesetih naovamo, u centar pažnje su došli i zločinci i strukturalne okolnosti nacizma, što je postepeno omogućilo jasniji uvid u kompleksnost zločina. Ovakav razvoj događaja je postao očigledan s nastankom izložbe „Topografija terora” 1987. godine, koja se bavi glavnim nadležnima za planiranje i izvođenje nacističkih zločina. U devedesetim, viđena je izložba o zločinima nemačkog Vermahta, koji je do tada bio idealizovan kao organizacija koja je ostala „pristojna”. Takve izložbe su doprinosile razbijanju mita da je samo mali deo nacističke elite bio odgovoran za zločine. Istovremeno, reakcije na njih su ipak pokazale istrajnost otpora prema suočavanju s prošlošću i pitanjima krivice. U osamdesetim su se još uvek čuli zahtevi za ostavljanje prošlosti na miru; međutim, oni više nisu mogli da prevagnu.

U DRN-u nije bilo bavljenja prošlošću koje bi se moglo uporediti sa ovim. Javno sećanje ostalo je vezano za shvatanje istorije po SED-u, istorije koja je iskorišćavala prošlost u cilju patriotskog obrazovanja i promocije svoje marksističko-lenjinističke ideologije. Lokalne neformalne inicijative su samo retko dopuštane, s obzirom na to da ih je vlada SED-a doživljavala kao opasne po zvaničnu politiku sećanja.¹³⁸ Tek je poslednji Narodni parlament DRN-a izričito raskinuo sa SED-ovom politikom sećanja; aprila 1990. godine parlament je, u ime svojih

¹³³ Thünemann, Holger. 2005. *Holocaust-Rezeption und Geschichtskultur. Zentrale Holocaust-Denkmäler in der Kontroverse. Ein deutsch-österreichischer Vergleich*. Idstein: Schulz-Kirchner Verlag, str. 55–57; Endlich, „Orte”, str. 362–366. Ključni faktor za ovaj obrt je bila sve jača demokratizacija i liberalizacija nemačkog društva.

¹³⁴ Köhr, „Gesichter”, str. 93.

¹³⁵ Od 1968. organizacija se zvala Inicijativa „Pomirenje u službi mira”.

¹³⁶ Cit. u Westphal, Jasmin. 2007. „Aktion Sühnezeichen”. U: Fischer, Torben & Lorenz, Matthias, (ur.) *Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung” in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*, str. 69–71. Bielefeld: Transcript.

¹³⁷ Up. *ibid.*, str. 69–71. Inicijativa „Pomirenje” delovala je kao organizacija i u SRN-u i u DRN-u, ali je bila odvojena zbog izgradnje Berlinskog zida 1961. godine. Organizacija je i dalje aktivna, a njeni projekti i teme su se promenili i proširili u odnosu na period osnivanja.

¹³⁸ Up. Endlich, „Orte”, str. 364 ff.

građana, javno priznao odgovornost DRN-a za Holokaust, i zamolio Izrael i sve Jevreje za oprost zbog propusta u suočavanju s prošlošću.

Tokom devedesetih dodatno je izraženo javno suočavanje sa nacističkom prošlošću.¹³⁹ To je proizašlo iz činjenice da je veći deo nemačkog društva pripadao generaciji čiji identitet više nije bio na isti način pritisnut teretom suočavanja s prošlošću. Zatim, kontekst suočavanja s prošlošću se znatno promenio nakon završetka Hladnog rata i ponovnog ujedinjenja dveju nemačkih država; on više nije bio opterećen ideološkim sukobima, i „Gvozdena zavesa” više nije smetala sagledavanju zločina počinjenih na „istoku”. Takođe, usled sloma DRN-a, centralne reference nacionalnog identiteta SRN-a, potraga za novim značenjem bila je neophodna. U tom kontekstu, sećanje je dospelo u centar političke i društvene pažnje.

Dok se ranije najviše pažnje pridavalo Jevrejima i žrtvama Holokausta, druge žrtve su sada dobile na važnosti.¹⁴⁰ Ovakav razvoj događaja preslikao se i na centralna mesta sećanja u prestonici, Berlinu. Nakon dugih pregovora, Spomenik ubijenim Jevrejima Evrope otkriven je 2005. godine. Za njim je usledio Spomenik homoseksualcima progonjenim tokom nacizma 2008. godine i Spomenik sintskim i romskim žrtvama nacionalsocijalizma 2012. godine. Takođe, razvile su se razne lokalne inicijative i potpuno novi oblici sećanja. Među njima su takozvane *Stolpersteine* – cigle veličine kocke u kaldrmi sa malom mesinganom pločicom na kojoj stoji ime, datum rođenja i informacija o sudbini žrtve – te spomen-ploče su postavljene ispred žrtvinog poslednjeg mesta stanovanja. Do danas je postavljeno 50.000 takvih pločica na 1.300 mesta širom Evrope. Ovaj memorijalni projekat je dalje razvijan postavljanjem većih ploča ispred mesta masovnih zločina.¹⁴¹

Kako su godine prolazile, prošlost je postala sve više i više prisutna. Danas su nacistički zločini i njihove žrtve sastavni deo kolektivnog pamćenja i nemačkog političkog identiteta. Činjenica da je nemačko društvo uspelo da načini preokret sa potiskivanja i tišine na aktivno bavljenje zločinima i krivicom često se smatra ključnim faktorom u procesu demokratizacije. Ipak, suočavanje sa nacističkom prošlošću je i dalje težak i nejedinstven proces koji nastavlja da pokreće žustre debate. I danas suočavanje izaziva sporove oko ispravnog načina tumačenja prošlosti i bavljenja njome; to je, međutim, sastavni deo procesa prihvatanja te prošlosti.

¹³⁹ Vidi takođe Niven, Bill. 2002. *Facing the Nazi Past. United Germany and the Legacy of the Third Reich*. New York: Routledge, str. 2 ff.; Bergem, Wolfgang. 2003. „Barbarei als Sinnstiftung? Das NS-Regime in Vergangenheitspolitik und Erinnerungskultur der Bundesrepublik”. U: Bergem, Wolfgang. (ur.): *Die NS-Diktatur im deutsche Erinnerungsdiskurs*, str. 88–101. Opladen: Leske und Budrich.

¹⁴⁰ Više grupa proggnanih (kao na primer Sinti, Romi, homoseksualci, prinudni radnici, komunisti i sovjetski ratni zarobljenici) dugo vremena nije bilo priznato kao žrve nacizma zbog ukorenjenih predrasuda (vidi poglavlje 2 d II).

¹⁴¹ Up. Deming, Gunter. „Start”. Preuzeto 16. februara 2016, <http://www.stolpersteine.eu/start/>; Deming, Gunter. „Technik”. Preuzeto 17. februara 2016, <http://www.stolpersteine.eu/technik/>; Thurn, Nike. 2007. „Stolpersteine”. U: Fischer, Torben & Lorenz, Matthias N. (ur.) *Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung” in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*, str. 338–340. Bielefeld: Transcript.

3. Tranziciona pravda nakon 1990. godine: Suočavanje sa diktaturom SED-a

a) Izazovi i okolnosti

Nakon pada režima SED-a i ujedinjenja dveju nemačkih država 1989/1990. godine, nemačko društvo je bilo, a i dalje je, suočeno sa važnim procesom tranzicije i potrebom da se pozabavi diktaturom iz prošlosti po drugi put u 50 godina. Dok se proces savlađivanja posledica diktature nakon 1945. godine smatra jednim od najsloženijih slučajeva tranzicione pravde zbog svojih specifičnih izazova i okolnosti (vidi poglavlje 2 a I), period nakon 1989/1990. se smatra posebnim slučajem.

Okolnosti pod kojima se ovaj proces odigravao bile su sasvim drugačije od onih nakon 1945. godine. Pad diktature SED-a nije prouzrokovan ratom, već mirnom revolucijom unutar zemlje. Zbog toga proces savlađivanja prošlosti nije bio vođen ili kontrolisan „spolja“, već ga je pokrenuo sam istočnonemački narod, a to je nastavilo i ujedinjeno nemačko društvo nakon spajanja. Važno je napomenuti da je ujedinjenje izvršeno pripajanjem države prema međunarodnim zakonima, što je u stvar značilo proširenje teritorije SRN-a, a ne i promenu „njegovog statusa kao države ili kao subjekta međunarodnog prava“¹⁴². DRN je prestao da postoji kao subjekt međunarodnog prava, takozvana pridružena teritorija (*Beitrittsgebiet*) je uključena u već postojeće zapadnonemačke demokratske strukture i usklađena s njima. SRN se, dakle, za razliku od 1945. godine, nije smatrao pravnim naslednikom ili državom naslednicom. Prava i obaveze su samo preneti na SRN, kao što je izričito navedeno u Sporazumu o ujedinjenju, koji je predstavljao glavnu pravnu osnovu za proces tranzicije i suočavanja s prošlošću.

Što se tiče izazova, nemačko društvo – za razliku od 1945. godine – nije moralo da se suoči sa dvostrukim teretom posledica rata i posledica diktature istovremeno. Ne samo da nisu postojali ratni zločini kojima bi se trebalo baviti, već čitav proces suočavanja s prošlošću, te proces tranzicije nisu bili otežani pitanjima koja su uključivala posleratni kaos i probleme (poput gladi, oskudice i integracije miliona izbeglica i prognanih). Naprotiv, zapadnonemačka država mogla je da obezbedi obimne materijalne i nematerijalne resurse. Cilj je bio jasan od početka: radilo se o „integraciji DRN-a, države u raspadu, u moderni, bogati i demokratski SRN“¹⁴³. Iako se „pridruživanje“ pokazalo težim od očekivanog, postojali su „savršeni uslovi“¹⁴⁴ sa suočavanje s prošlošću u odnosu na situaciju u Nemačkoj nakon 1945. godine ili u odnosu na druge postkomunističke države.¹⁴⁵ Ipak, suočavanje s diktaturom SED-a odigravalo se paralelno sa izazovom unutrašnjeg ujedinjenja dvaju nemačkih društava, koja su se bila udaljila tokom četrdeset godina razdvojenosti. Ona nisu bila „sudbinska zajednica“ povezana zajedničkom prošlošću – njihova su se iskustva u ogromnoj meri razlikovala. Kako bi postavilo temelje za mirnu i stabilnu zajedničku budućnost, odskora ujedinjeno nemačko društvo trebalo je dakle da

¹⁴² Guckes, „Opferentschädigung“, str. 22.

¹⁴³ Wielenga, „Geschichte“, str. 111.

¹⁴⁴ Glatte, Sarah. 2011. *Judging the (East) German Past. A Critical Review of Transitional Justice in Post-Communist Germany*. Unpublished Bachelor's Thesis, University of Bath, United Kingdom.

¹⁴⁵ Up. Glatte, „German Past“, str. 6–8 Glatte, Sarah. 2010. „Twenty Years On – A Unified Germany? The Shortcomings of the German Reunification Process“. U: *German as a Foreign Language* 2:89-103. Vidi i sledeće: Wielenga, „Geschichte“, str. 19–26, 108–113; Wielenga, Friso. 1994. „Schatten der deutschen Geschichte. Der Umgang mit der Nazi- und DDR-Vergangenheit in der Bundesrepublik Deutschland“. U: *Deutschland Archiv* 10:1.058–1.073 (dalje u tekstu skraćeno kao Wielenga, „Schatten“).

se suoči s prošlom diktaturom koju je proživelo samo 20 posto njenih građana. Proces transformacije bio je vrlo nesimetričan s obzirom na to da je skoro sve ostalo isto za 80 posto stanovništva, dok se skoro sve promenilo za građane bivšeg DRN-a (zbog usklađivanja sa zapadnonemačkim uslovima, standardima i strukturama). Kako se ispostavilo, asimetričnost je predstavljala teret za proces transformacije.

Suočavanje s prošlošću razlikovalo se još u nekim bitnim elementima od procesa nakon 1945. godine. Prvo, proces tranzicije i suočavanja s prošlošću nakon 1989/1990. godine imao je veću popularnost. To se može pripisati činjenici da diktatura SED-a nije bila toliko prihvaćena, niti je imala masovnu podršku poput one pružene nacističkom režimu. Početna pozicija kako za proces suočavanja s prošlošću tako i za demokratizaciju bila je samim tim bolja: „Veliku većinu stanovnika Istočne Nemačke nije trebalo uveravati o prednostima ustavne demokratije [Rechtsstaat]. Za razliku od mnogih Nemaca nakon 1945. godine, oni nisu bili skeptični već su polagali nade u demokratiju”¹⁴⁶.

Kao drugo, zločini dveju nemačkih diktatura su se razlikovali po prirodi i obimu. DRN nije niti vodio rat ili osvajački pohod, niti je počinio masovna ubistva miliona ljudi. Ipak, režim SED-a je sistematski i masovno kršio ljudska prava kako bi održao svoje pretenzije na vlast i kako bi nametnuo svoju ideologiju. Za razliku od nacističkog režima, režim SED-a je počinio zločine isključivo nad svojim građanima. Iako nisu bili poput onih iz Trećeg rajha, zločini počinjeni tokom četrdeset godina postojanja DRN-a bili su velikog obima tako da je njihovo krivično gonjenje predstavljalo ogroman izazov. Kao treće, pitanje krivice bilo je drugačije nakon 1989/1990. godine od onog posle 1945. godine. Broj počinilaca, saučesnika i pomagača bio je manji. Samo za manju grupu ljudi suočavanje s prošlošću nakon 1989/1990. godine bilo je suočavanje s njihovom „političkom i moralnom krivicom”¹⁴⁷. Pored toga, većina nemačkog društva pokazala je više solidarnosti sa žrtvama režima SED-a nego sa žrtvama nacizma. Zbog oba ova aspekta bilo je lakše suočiti se s nepravdama iz prošlosti.

Kao četvrto, moglo se gledati unazad, na prethodno iskustvo s tranzicionom pravdom, koja je služila i kao pozitivna i kao negativna tačka poređenja. Prvi proces suočavanja s prošlošću imao je za posledicu da se na drugi prionulo rano i intenzivno – sa odlučnošću da se ne ponove greške i da se ne podbaci u odnosu na prethodne napore.¹⁴⁸

Pristup koji je primenjen bio je okvirno sličan: krivično gonjenje, lustracija, reparacije, građansko obrazovanje i čuvanje sećanja. S obzirom na specifični kontekst, nije sve bilo slično, već su i postojale razlike u odnosu na mere preduzete nakon 1945. godine. Na primer, nije bilo mera prevaspitavanja, a rehabilitacija je igrala ključnu ulogu. Nacistička prošlost i mere preduzete kako bi se s njom izašlo na kraj imale su dve važne posledice: u poređenju sa grozotama nacističkog režima, postojala je opasnost da će se zločini režima SED-a činiti beznačajnima (ili da će nacistički zločini biti relativizovani u pojednostavljenoj debati o „totalitarizmu”) i da će uspeh preduzetih napora biti meren u odnosu na 1945. godinu, te da neće svugde biti ocenjen kao zadovoljavajući.

¹⁴⁶ Wielenga, „Geschichte”, str. 113.

¹⁴⁷ Ibid., „Schatten”, str. 1.071.

¹⁴⁸ Up. also Karstedt, Susanne. 1996. „Die doppelte Vergangenheitsbewältigung der Deutschen. Die Verfahren im Urteil der Öffentlichkeit nach 1945 und 1989”. U: Zeitschrift für Rechtssoziologie 1:58–104; Weinke, Annette. 1998. „Der Umgang mit der Stasi und ihren Mitarbeitern”. U: König, Helmut & Kohlstruck, Michael & Wöll, Andreas (ur.): *Vergangenheitsbewältigung am Ende des zwanzigsten Jahrhunderts*, str. 167–191. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

b) Krivično gonjenje: Zločini DRN-a pred sudom

Otkrivanje i krivično gonjenje zločina SED-a počelo je rano. Više vrhovnih zvaničnika SED-a je već bilo uhapšeno ili stavljeno u kućni pritvor tokom perioda previranja na kraju 1989. godine, dok je DRN još postojao. Osnovane su komisije na raznim nivoima za istragu tužbi o izbornim prevarama, zloupotrebi službenog položaja, korupciji i podmićivanju. Početne krivične istrage su takođe bile započete protiv policije i Ministarstva državne bezbednosti (MfS) zbog nasilja nad demonstrantima.¹⁴⁹ Ipak, samo je nekoliko slučajeva moglo biti završeno pre ujedinjenja, velika većina je predata pravosuđu SRN-a, koje je imalo zadatak da kazni zločine počinjene tokom četrdeset godina diktature SED-a.

Kao i nakon 1945. godine, glavni izazovi bili su u kažnjavanju zločina totalitarne države merama vladavine prava. Izazov su predstavljali pre svega obim i raznolikost nepravde: zločini koje je trebalo procesuirati kretali su se od ubistava i drugih oblika nasilja na unutrašnjoj granici Nemačke, izvrtnja pravde, zločina Štazija¹⁵⁰ do zlostavljanja zatvorenika i javnog optuživanja, izbornih prevara, zloupotreba službenog položaja, korupcije, drugih ekonomskih prestupa, špijunaže, prinudnog doppinga itd.¹⁵¹

Izazov su predstavljala i pravila koja su se ticala pravne osnove za krivična gonjenja, a koja su bila određena Sporazumom o ujedinjenju. Nikakav poseban, ex-post-facto krivični zakon (kao u slučaju Nirnberškog procesa nakon 1945. godine) nije bio donesen kako bi se opravdala takozvana zabrana retroaktivnosti (*Rückwirkungsverbot*)¹⁵², ugrađena u nemački Osnovni zakon. Umesto toga, počinioци dela su se morali kažnjavati na osnovu zakona koji je bio na snazi u vreme prestupa, to jest na osnovu zakona DRN-a, i to samo ukoliko je to delo bilo kažnjivo i na osnovu zakona SRN-a, koji je sada važio na nacionalnom nivou. U slučajevima kad je zakon SRN-a bio blaži, on se morao primeniti umesto zakona DRN-a.

Na taj način je nemačko pravosuđe bilo suočeno sa složenom situacijom: Sporazum o ujedinjenju mu je dao legitimitet, čak je i bilo primorano „principom legalnosti“ (*Legalitätsprinzip*)¹⁵³ da procesuiru zločine; istovremeno, međutim, mnoga dela suprotna vladavini prava nisu bila kažnjiva zakonom DRN-a ili je mogućnost za to bila neizvesna. Stvari su se dalje komplikovale činjenicom da pravosuđe ne samo što je formalno trebalo da primenjuje zakon DRN-a, već i da uzme u obzir DRN-ovo tumačenje i primenu zakona kako ne bi protivrečilo *Rückwirkungsverbot*-u¹⁵⁴. Kao rezultat, počinioци mnogih dela su ostali nekažnjeni ili su, na osnovu moralnih standarda pravde, bili nedovoljno kažnjeni. Osnovni problem je što je veliki broj slučajeva već bio zastareo, što je rešeno marta 1993. godine: odlučeno je – zbog politički motivisanih izbegavanja suđenja u DRN-u – da će period ograničenja biti obustavljen i

¹⁴⁹ Up. Karstedt, „Vergangenheitsbewältigung“, str. 83 ff.; Marxen, Klaus & Werle, Gerhard & Schäfer, Petra. 2007. *Die Strafverfolgung von DDR-Unrecht. Fakten und Zahlen*. Berlin: Stiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur, str. 11–13.

¹⁵⁰ Oni obuhvataju zločine poput otmica i pritvaranja političkih protivnika, navođenja i iznuđivanja izjava, prisvajanja imovine, kršenja tajnosti, presretanja telefonskih razgovora, otvaranja pisama i uklanjanja dragocenosti. Delimično su i javna optuživanja i mučenja zatvorenika takođe bila podvedena pod zločine Štazija.

¹⁵¹ Za više informacija o svakoj vrsti zločina, vidi Marxen, Klaus & Werle, Gerhard (ur.). 2007. *Strafjustiz und DDR-Unrecht*. Berlin: De Gruyter.

¹⁵² *Rückwirkungsverbot* je zabrana retroaktivnosti: krivično delo se može kazniti ako je bilo kažnjivo zakonom u vreme kad je počinjeno.

¹⁵³ *Legalitätsprinzip* je princip obaveznog krivičnog gonjenja: tužioci moraju podneti tužbu kada postoji dovoljno dokaza za osudu.

¹⁵⁴ Pravnici su ove mere smatrali ozbiljnim greškama u pravnom bavljenju zločinima SED-a. Mnoge komplikacije mogle su se izbeći da SRN nije, prilikom potpisivanja Evropske konvencije o ljudskim pravima 1952. godine, isključio takozvane Nirnberške klauzule, koje su dopuštale da se zanemari princip *Rückwirkungsverbot* za teške zločine.

da će iznova početi 3. oktobra 1990. godine. Četiri godine kasnije, produžen je u slučaju "srednjih zločina" do 3. oktobra 2000. godine.¹⁵⁵

I pored mnogih prepreka, pravosuđe je pokazalo jaču volju da kazni prestupnike nego što je to učinilo u slučaju nacističkih zločina. Ovo se delimično pripisuje i činjenici da je smenjivanje elita u pravosuđu nakon 1990. godine bilo temeljnije i da se samim tim uglavnom nekompromitovano pravosuđe bavilo „nečijom drugom“ umesto „svojom“ nepravdom. Takvo stanje stvari odrazilo se na sistematičnost istražnih postupaka, koji su rano pokrenuti¹⁵⁶, a posebno na veliki broj istraga protiv sudija iz DRN-a na osnovu izvrtanja pravde.¹⁵⁷ Skoro polovina krivičnih istražnih postupaka započetih do 1995. godine odnosila se na ovaj tip zločina.¹⁵⁸

Na osnovu zakona DRN-a, slučaj izvrtanja pravde postojao je kada bi se svesno donela nezakonita presuda. Da bi se počinioci takvog dela krivično gonili, bilo je potrebno dokazati i nezakonitost i nameru.¹⁵⁹ Savezni sud pravde je, kako ne bi protivrečio principu retroaktivnosti nepravilno primenjujući zakon DRN-a¹⁶⁰, doneo odluku da se ne smatra svako pogrešno primenjivanje zakona od strane sudstva DRN-a izvrtanjem pravde, već samo slučajevi u kojima je „nezakonitost odluke bila tako očigledna, i u kojoj su prava drugih, a posebno ljudska prava, bila prekršena do te mere da se presuda mogla smatrati samovoljnim činom“¹⁶¹. Mogućnosti za procesuiranje izvrtanja pravde bile su dakle dosta ograničene: bilo je teško dokazati ne samo *actus reus* (protivpravnu radnju), već je i *mens rea* (nameru). Priznavanja optuženih su bila retkost, tako da je bilo neophodno pretražiti veliki broj dokumenata poput dosijea iz Štazija kako bi se pronašli tragovi i dokazi. Ljudski resursi za obavljanje ovog zadatka bili su neminovno nedovoljni, tako da su istrage obično dugo trajale. U mnogim slučajevima, dokazi nisu mogli biti sakupljeni (pošto su, na primer, zapisnici bili uništeni, nije bio dopušten pristup arhivama, ili su nedostajali dokazi) pa je veliki broj istraga prekinut. Iako su suđenja za izvrtanje pravde činila najveći deo (36,6 posto) suđenja za zločine DRN-a, njihov konačni zbor iznosio je svega 374

¹⁵⁵ Up. Eser, Albin & Sieber, Ulrich & Arnold, Jörg (ur.). 2010. *Strafrecht in Reaktion auf Systemunrecht. Vergleichende Einblicke in Transitionsprozesse*. Freiburg: Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Strafrecht; Roggemann, Herwig. 1998. „Die strafrechtliche Aufarbeitung der DDR-Vergangenheit am Beispiel der 'Mauerschützen'- und der Rechtsbeugungsverfahren. Eine Zwischenbilanz“. U: Drobnig, Ulrich (ur.) *Die Strafrechtsjustiz der DDR im Systemwechsel. Partei und Justiz. Mauerschützen und Rechtsbeugung*, str. 111–131. Berlin: Duncker & Humblot; Schaeffgen, Christoph. 1996. *Vergangenheitsbewältigung durch die Justiz. Strafverfolgung von DDR-Regierungskriminalität*. Regensburg: Roderer.

¹⁵⁶ Za razliku od ranog bavljenja nacističkim zločinima, samo tri do pet posto svih istraga su inicirali građani prijavama policiji. Pravosuđe se moglo pozvati na rad Centralnog registra državne pravosudne uprave u Salcgiteru (Salzgitter), koji je 1961. godine započeo prikupljanje dokaza o kršenjima ljudskih prava u DRN-u. Up. Roggemann, „Aufarbeitung“, str. 229 ff.

¹⁵⁷ Nasuprot tome, skoro da uopšte nije bilo istraga i krivičnih gonjenja za nacističke sudske zločine (vidi poglavlje 2 b II).

¹⁵⁸ Hummer, Waldemar & Mayr-Singer, Jelka. 2000. „Der deutsche Sonderweg bei der Aufarbeitung von SED-Unrecht. Vergangenheitsbewältigung durch Strafjustiz“. U: *Neue Justiz* 11:561–567.

¹⁵⁹ Iako političke norme krivičnog zakona DRN-a nisu bile u skladu sa vladavinom prava s obzirom na to da su masovno kršila osnovna i ljudska prava, samo njihova primena nije okarakterisana kao izvrtanje zakona. Presude donesene na osnovu tih pravila su mogle samo da se kvalifikuju za poništenje tokom procesa rehabilitacije (vidi poglavlje 3 d). Up. i sledeće pasuse Meinerzhagen, Ulrich. 1995. „Die Verfahren gegen ehemalige Richter der DDR“. U: Weber, Jürgen & Piazzolo, Michael (ur.) *Eine Diktatur vor Gericht. Aufarbeitung von SED-Unrecht durch die Justiz*, str. 115–136. München: Olzog-Verlag; Amelung, Knut. 1996. *Die strafrechtliche Bewältigung des DDR-Unrechts durch die deutsche Justiz*. Dresden: Dresden University Press, str. 21–28.

¹⁶⁰ Na taj način, sud je uzeo u obzir činjenicu da je nezavisnost sudija u DRN-u bila umnogome ograničena, i da su oni ustavom bili primorani da primenjuju zakone u interesu SED-a.

¹⁶¹ Marxen, Klaus & Werle, Gerhard, „Strafjustiz“, str. 1.010. To se dešavalo u slučajevima u kojima je zakon bio dosta nategnut, kada su kazne bile izrazito neproporcionalne počinjenim prestupima, kada su teško kršena ljudska prava proceduralnom praksom ili kada nije trebalo da suđenja ustanove pravdu već su korišćena radi političkog progona. Up. *ibid.*, str. 1.010 ff.

slučaja.¹⁶² S obzirom na ogroman broj političkih suđenja u DRN-u¹⁶³ i preliminarne postupke, to je značilo da za mnoge sudske zločine niko nije kažnjen.

U žiži interesovanja su takođe bila ubistva građana DRN-a koji su bežali preko unutrašnje nemačke granice, čime su se bavila takozvana suđenja za ubistva na zidu.¹⁶⁴ Broj ljudi koji su poginuli na granici od vatrenog oružja, mina i pištolja sa oprugama je sporan – nedavne procene govore o više od hiljadu ljudi.¹⁶⁵ Iako je ubistvo na mah bilo kažnjivo po zakonu DRN-a, bilo je prepirki oko toga da li radnje „pucača sa zida” mogu biti kažnjene. Pitanje se postavljalo zbog činjenice da su oni postupali u skladu sa međunarodnim odredbama, naredbama i – od 1982. godine – Graničnom uredbom, koja je prisiljavala čuvare da koriste oružje ukoliko je potrebno da spreče osobu u činjenju zločina „nezakonitog prelaska granice”.

Iako je „prekomerna” upotreba vatrenog oružja teoretski bila nezakonita, ona nije nikad bila kažnjavana u DRN-a; svako sprečavanje *Republikflucht*-a (bega iz DRN-a), naprotiv, bilo je nagrađivano. Zato se postavilo pitanje da li su naredbe i zakoni opravdavali njihove radnje i samim tim isključivali krivičnu odgovornost. U jednom od najranijih suđenja, Savezni sud je doneo odluku da Granična uredba nije razlog za opravdavanje s obzirom na to da je kršila međunarodno pravo – tačnije, ljudsko pravo na život i slobodu kretanja osigurano Međunarodnim paktom o građanskim i političkim pravima, koji je DRN potpisao sedamdesetih. Savezni sud je odbio kao oslobađajuću okolnost i pretpostavku da su čuvari pogrešili u vezi sa nezakonitošću svojih dela, i naglasio je da je nepravda pucanja bila očigledna. Ipak, sud je uzeo u obzir totalitarni kontekst u kom su načinjena dela i ocenio ih je kao „manje okrutna ubistva na mah” – kazne su bile preimenovane u uslovno oslobađanje.

Ova presuda Saveznog suda je bila temelj za većinu budućih suđenja za pucanja na zidu. Ona je takođe izazvala mnoge kritike; žalbe su dospale na Savezni konstitucionalni sud. Taj sud je potvrdio presudu Saveznog suda; ali je primenio formulu koju je razvio Gustav Radbruch (Radbruch) u svetlu nacističkih zločina: režim na granici je bio „ekstremna nepravda koju je podržavala država”, za koju bi „bilo kakav osnov za opravdanje baziran na njoj bio beznačajan”¹⁶⁶. Sud je smatrao da nije bio povređen princip retroaktivnosti, već je on samo pomeren unazad u svrhu utvrđivanja materijalne pravde. U proleće 2001. godine, ovu presudu je potvrdio i Evropski sud za ljudska prava iz Strazbura.

Nije samo „pucačima sa zida” suđeno za ubistva na međunemačkoj granici, nego i članovima Nacionalnog veća odbrane, Politburoa, kao i generalima i komandantima graničnih snaga, koje su bile odgovorne za granični režim. Za razliku od nacističkih suđenja, oni koji su izdavali naredjenja nisu bili samo ocenjeni kao zaverenici i pomoćnici, već kao posredni počinioци. Umesto manje, njima se pridavalo više odgovornosti nego čuvarima granice. Njihove kazne su, tako, obično bile oštrije od relativno blagih kazni od jedne do dve godine uslovnog oslobodjenja, koliko su dobijali „pucači sa zida”. Mnogi članovi državnog vrha bili su, na primer,

¹⁶² Up. Marxen & Werle & Schäfer, „Strafverfolgung”, str. 28 ff.

¹⁶³ Procenjuje se da je bilo između 200.000 i 250.000 političkih suđenja. Up. Borbe, Ansgar. 2010. *Die Zahl der Opfer des SED-Regimes*. Erfurt: Landeszentrale für politische Bildung Thüringen, str. 15–20.

¹⁶⁴ Za naredne pasuse, vidi: Hummer & Mayr-Singer, „Sonderweg”, str. 563–566; Amelung, „Bewältigung”, str. 11–17; Amelung, Knut. 2005. „Die juristische Aufarbeitung des DDR-Unrechts. Strafrechtsdogmatik und politische Faktizität im Widerstreit”. U: Kenkmann, Alfons & Zimmermann, Hasko (ur.) *Nach Kriegen und Diktaturen. Umgang mit Vergangenheit als internationales Problem. Bilanzen und Perspektiven für das 21. Jahrhundert*, str. 99–101. Essen: Klartext.

¹⁶⁵ Njih 138 je ubijeno na Berlinskom zidu. Za drugačije podatke, vidi Borbe, „Zahl”, str. 32–34.

¹⁶⁶ Hummer & Mayr-Singer, „Sonderweg”, str. 564.

kažnjeni sa tri do sedam i po godina zatvora. Ipak, nekoliko glavnih figura iz režima SED-a nije moglo preuzeti odgovornost za zločine, s obzirom na to da nisu mogli podneti suđenje zbog zdravstvenog stanja ili starosti. Predsednik države, Erih Honeker (Erich Honecker) nije bio kažnjen, što je predstavljalo veliko razočaranje za žrtve i njegove protivnike.¹⁶⁷

Dok je primenjivanje međunarodnog prava i Radbruhove formule omogućilo krivično gonjenje za pucanja na granici, to jest za jedan od najozbiljnijih zločina režima SED-a, počinio drugi „manje ozbiljni“ ali više rašireni oblik nepravde prošli su nekažnjeno. To je važno za mnoge takozvane zločine Štazija. Oni su činili do 14 posto ukupnih suđenja, ali s obzirom na broj od 231 optuženog i 69 osuđenih s jedne strane i konačan broj od oko 90.000 stalnih i više od 170.000 nezvaničnih članova Štazija s druge strane, ovakav odnos čini se prilično lošim. Samo mali broj osuđenih dobio je zatvorsku kaznu – koja je kasnije u skoro svim slučajevima preinačena u uslovnu.¹⁶⁸

Bilo je više razloga za mali broj osuda: s jedne strane, otvaranje privatnih pisama, tajni upadi u kuće ljudi i kršenje lekarskih i advokatskih tajni mogli su se procesuirati samo ako bi žrtve lično uložile žalbe, i to u kratkom roku. S druge strane, povreda poštanske privatnosti i telekomunikacione tajnosti nije bila kažnjiva po zakonu DRN-a ili je bila skoro nekažnjiva. Zato su samo najozbiljniji zločini Štazija poput otmice, ubistva ili pokušaja ubistva bili predmet suđenja. Za mnoge je činjenica da Erih Milke (Erich Mielke), šef Štazija, nije kažnjen zbog dela koja je počinio u DRN-u već zbog ubistva iz 1931. godine bila sramotno svedočanstvo o procesuiranju nepravdi iz DRN-a. Gledano iz drugog ugla, na osudu Milkea se moglo gledati kao na dokaz da je pravosuđe bilo spremno da kazni jednu od glavnih figura režima SED-a.¹⁶⁹

Procesuiranje za nepravde DRN-a je praktično završeno. Međutim, kvantitativni rezultati su prilično oskudni. Do 2005. godine, istražni postupci su započeti protiv 100.000 ljudi, ali je svega njih 1.737 bilo optuženo. Od tog broja, na kraju je samo njih 750 osuđeno – od kojih je samo njih 40 dobilo zatvorsku kaznu koja nije preinačena u uslovnu slobodu.¹⁷⁰ Ovo je izazvalo oprečna mišljenja: neki govore o „predaji pravnog sistema SRN-a pred zločinima DRN-a“¹⁷¹, drugi pak o uspehu – barem u poređenju sa suđenjima za nacističke zločine.¹⁷² Ono što se čini sigurnim jeste da je tužilaštvo izneverilo očekivanja žrtava i opozicionara. „Hteli smo pravdu, a dobili smo vladavinu prava“¹⁷³, rekla je aktivistkinja za građanska prava Berbel Bolaj (Bärbel Bohley), izražavajući pritom razočaranje mnogih drugih. Moglo se puno više postići uz pomoć

¹⁶⁷ Wassermann, Rudolf. 1995. „Sind politische Verbrechen justitiabel? Möglichkeiten und Grenzen des Strafrechts“. U: Weber, Jürgen & Piazzolo, Michael (ur.). *Eine Diktatur vor Gericht. Aufarbeitung von SED-Unrecht durch die Justiz*. München: Olzog-Verlag, str. 30 ff.; Vergau, Jutta. 2000. *Die Aufarbeitung von Vergangenheit vor 1989 nach. Eine Analyse des Umgangs mit den historischen Hypothesen totalitärer Diktaturen in Deutschland*. Marburg: Tectum Verlag, str. 156–158; Ukupno, vođena su 244 suđenja protiv 466 optuženika za nasilna dela na granici. Osuđeno je 275 optuženih. Up. Marxen & Werle & Schäfer, „Strafverfolgung“, str. 28, 32, 41.

¹⁶⁸ Ibid., str. 41–43, 48.

¹⁶⁹ Schroeder, Friedrich-Christian. 1995. „Die strafrechtliche Verfolgung von Unrechtstaten des SED-Regimes“. U: Brunner, Georg (ur.) *Juristische Bewältigung des kommunistischen Unrechts in Osteuropa und Deutschland*, str. 213–215. Berlin: Arno Spitz Verlag; Knabe, Hubertus: *Die Täter sind unter uns: Über das Schönreden der SED-Diktatur*. Berlin: Propyläen, str. 100 ff; Schaeffgen, „Vergangenheitsbewältigung“, str. 16–19.

¹⁷⁰ Marxen & Werle & Schäfer, „Strafverfolgung“, str. 54; Eppelmann, Rainer. 2007. „Zum Geleit“. U: Marxen, Klaus & Werle, Gerhard & Schäfer, Petra. *Die Strafverfolgung von DDR-Unrecht. Fakten und Zahlen*, str. 3–4. Berlin: Stiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur. U slučaju suđenja za druge zločine, nevezane za DRN, 30 posto svih istraga je završeno je optužbama. Up. Knabe, „Täter“, str. 102 ff.

¹⁷¹ Za vrlo skeptičnu ocenu, vidi Knabe, „Täter“, str. 79–200.

¹⁷² Vidi, na primer Roggemann, „Aufarbeitung“, str. 229 ff.

¹⁷³ Bohley, Bärbel. 2010. „Zitate“. Preuzeto 18. februara 2016, <http://www.baerbelbohley.de/zitate.php>.

centralne istražne agencije ili većih ljudskih resursa. Pre svega, sudski napori da se kazne državni zločini bili su onemogućeni zbog principa retroaktivnosti. Laicima je bilo teško da shvate da se takva, posmatrano s moralnog aspekta očigledna nepravda nije mogla dovoljno kazniti.

U poređenju sa postupcima protiv nacističkih zločina, nadležni su se razumnije bavili problemom zastarelosti, suzdržavali su se u davanju amnestija, ranije su započinjali sistematične istrage, kažnjavali su sudske zločine barem delimično, primerenije su osudili takozvane *Schreibtischtäter* („kancelarijske zločince”)¹⁷⁴, i maksimalno su iskoristili ograničene mogućnosti uvođenjem međunarodnog prava i Radbruch formule kako bi kaznili barem počinioce najozbiljnijih zločina i te zločine zakonski svrstali u nepravde.¹⁷⁵ Sve to, ipak, nije moglo poništiti svako razočaranje.

c) Lustracija: „Deštazifikacija” državne službe

Preobražaj političara nije počeo ujedinjenjem dveju nemačkih država – važni koraci već su bili preduzeti do tada. Tokom „revolucionarnih” događaja koji su počeli u jesen 1989. godine, a to su pad režima SED-a i demokratizacija DRN-a, mnogi zvaničnici režima su već bili izgurani sa glavnih društvenih pozicija, a SED je (uglavnom) izgubio svoj politički uticaj zbog masovnih isključenja iz stranke, povlačenja i ostavki¹⁷⁶, te zbog raspuštanja centralne stranke i državnih agencija¹⁷⁷, kao i zbog prelaska političke moći na demokratske vlasti.

Ujedinjenjem je započela nova faza lustracije. S obzirom na rasprostranjenu želju za „deštazifikacijom” i potrebu za strukturnim i političkim prilagođavanjem pridruženih teritorija, dve vlade su definisale uslove za reviziju državne službe kroz Sporazum o ujedinjenju. Osnovni princip je bio da se svi zaposleni u državnim službama prihvate u sistem kako bi se osiguralo njegovo funkcionisanje. Ipak, politički kompromitovane osobe su onda smenjivane kroz mere zakona o zapošljavanju kao neka vrsta „negativne selekcije”. Sporazum je omogućavao mere vanrednog otpuštanja kad bi zaposleni „prekršio pravila čovečnosti ili vladavine prava”¹⁷⁸ ili je radio za Štazi i time se „produžetak ugovora o radu smatra[o] neprihvatljivim”¹⁷⁹. Na osnovu toga, nakon ujedinjenja izvršena je detaljna kontrola državnih službenika i kandidata.¹⁸⁰ Morali su da ispune upitnike i pruže informacije o mogućim aktivnostima u Štaziju, članstvu i funkcijama u SED-u ili pridruženim organizacijama. Dodatno je od saveznog delegata za dosijee državne bezbednosne službe bivšeg DNR-a (BStU, *Behörde des Bundesbeauftragten für die*

¹⁷⁴ Naziv *Schreibtischtäter* odnosi se na ljude koji, iz pozadine, kuju planove, organizuju i izdaju naređenja za zločine.

¹⁷⁵ Zbog značajnog napretka međunarodnog prava između 1945. i 1990. godine, artikulisani sistem zaštite ljudskih prava (kom je pristupio i DRN) bio je dostupan za procesuiranje najtežih zločina SED-a. To nije bio slučaj kod ranih procesuiranja nacističkih zločina.

¹⁷⁶ Broj članova partije smanjio se sa 2,3 miliona na 1,8 milion u decembru 1989. godine, da bi konačno pao na 350.000 u avgustu 1990. godine. Za zamene u višim redovima partije koje su usledile, vidi Derlien, Hans-Ulrich. 1997. „Elitenzirkulation zwischen Implosion und Integration. Abgang, Rekrutierung und Zusammensetzung ostdeutscher Funktionsebenen 1989–1994”. U: Hans-Ulrich & König, Klaus & Renzsch, Wolfgang & Seibel, Wolfgang (ur.) *Transformation der politisch-administrativen Strukturen in Ostdeutschland*. Opladen: Leske und Budrich.

¹⁷⁷ Na primer Nacionalno veće odbrane, Veće ministara, Državno veće, Politbiro, Centralni komitet i Ministarstvo državne bezbednosti.

¹⁷⁸ Tu su spadala i kršenja ljudskih prava osigurana Međunarodnim paktom o građanskim i političkim pravima ili ona navedena u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima.

¹⁷⁹ „Bundeszentrale für politische Bildung”. Bez datuma. Einigungsvertrag. Preuzeto 18. februara 2016. godine, <http://www.bpb.de/nachschlagen/gesetze/einigungsvertrag/>, Aneks I Kap XIX A III.

¹⁸⁰ Činjenica da su demonstranti uspjeli uglavnom da obezbede dosijee Štazija upadom u kancelarije bila je ključni preduslov za kontrole.

Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik)¹⁸¹ zatraženo da ispita podatke o potencijalnim aktivnostima kontrolisane osobe u pri Štaziju. Do 1997. godine BStU je pokrenuo 1,42 miliona istraga – za 6,3 posto svih prekontrolisanih primećeno je zvanično ili nezvanično delovanje za Štazi. Ovo nije automatski vodilo ka otkazu. One koji su bili prepoznati kao kompromitovani saslušavao je njihov nadređeni, i svaki slučaj je bio razmatran pojedinačno. Po procenama, sve kontrole do 1997. godine rezultirale su sa 42.000 otkaza zbog delovanja pri Štaziju, odnosno nešto manje od polovine svih identifikovanih članova Štazija je otpušteno.¹⁸²

Način na koji su se obavljale kontrole i otpuštanja razlikovao se od jedne savezne pokrajine do druge, a posebno od okruga do okruga. Ovo se nije odnosilo samo na vrstu i dužinu upitnika, već i na kriterijume za otkaz i na krug ljudi obuhvaćenih kontrolom. To se može pre svega prepisati činjenici da ni kriterijum „delovanja za Štazi” niti pojam „neprihvatljivo” nisu bili bliže definisani Sporazumom o ujedinjenju.¹⁸³ Dok je, na primer, u Saksoniji ili Berlin-Vajsenseu (Weißensee) prevladalo mišljenje da čak i baštovane, daktilografe, medicinske sestre i čistače sa prošlošću povezanom sa Štazijem treba otpustiti, oni su ostajali na pozicijama u Brandenburgju bez ikakvih saslušanja.¹⁸⁴ Ipak, sličnosti su postojale s obzirom na to da su delatnici policije ili obrazovnog sistema, odnosno domenâ koji su igrali glavne uloge u režimu SED-a, svugde bili dosta pogođeni lustracijom.¹⁸⁵

Najvažnije promene u državnoj službi, međutim, nisu rezultat vanrednih otpuštanja.¹⁸⁶ One su više bile posledica raspuštanja mnogobrojnih institucija DRN-a i prilagođavanja velikog državnog aparata i administrativne mašinerije¹⁸⁷ DRN-a strukturama Zapadne Nemačke tokom ujedinjenja. I ovde je Sporazum o ujedinjenju služio kao pravna osnova, s obzirom na to da je dopuštao redovna otpuštanja u slučaju:

- nedovoljnih profesionalnih kvalifikacija
- nedovoljnih ličnih sposobnosti i
- manjka kadrovskih potreba zbog raspuštanja ili preimenovanja radnog mesta.¹⁸⁸

¹⁸¹ BStU je zadužen za vođenje i proučavanje arhive Štazija.

¹⁸² Up. Glatte, „German Past”, str. 19 ff.; Wielenga, „Geschichte”, str. 87–89; Vergau, „Aufarbeitung”, str. 127 ff. Nešto pre raspuštanja, Štazi je imao 94.000 zvaničnih i 174.000 nezvaničnih članova. Up. Mothes, Jörn & Schmidt, Jochen. 2000. „Die Aufarbeitung der DDR-Vergangenheit. Versuch einer Zwischenbilanz”. U: *Der Bürger im Staat* 4:191–196.

¹⁸³ Up. Will, Rosemarie. 1997. „Das Bundesverfassungsgericht und der Elitenwechsel in Ostdeutschland”. U: *Neue Justiz* 10:513–517; Majer, Dietmut. 1996. „Entnazifizierung gleich 'Entstasifizierung'? Vergangenheitsbewältigung und Rechtsstaat”. U: Haney, Gerhard & Maihofer, Werner & Sprenger, Gerhard (ur.) *Recht und Ideologie. Festschrift für Hermann Klenner zum 70. Geburtstag*, str. 349–384. Freiburg: Rudolf Haufe Verlag.

¹⁸⁴ „Opušteno” bavljenje kontrolama u Brandenburgju, koje je iskazano i prema drugim okupacionim grupama, omogućilo je, na primer, pravnicima i vodećim policijskim činovnicima koji su radili za Štazi da sačuvaju radna mesta dugo nakon 2010. godine. Tek se sa osnivanjem istražne komisije u Brandenburgju 2010. godine ovaj trend počeo menjati.

¹⁸⁵ Up. Wielenga, „Geschichte”, str. 87–91; Vergau, „Aufarbeitung”, str. 129; Weichert, Thilo. 1991. „Überprüfung der öffentlich Bediensteten in Ostdeutschland”. U: *Kritische Justiz* 4:457–475; McAdams, James A. 2001. *Judging the Past in Unified Germany*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 75 ff.

¹⁸⁶ Up. Vollnhals, Clemens. 1995. „Abrechnung mit der Diktatur. Politische Säuberung nach 1945 und 1989”. U: *Deutschland Archiv* 28:68–71; Wielenga, „Geschichte”, str. 89.

¹⁸⁷ Državna služba DRN-a brojala je, na kraju, 2 miliona, zaposlenih dok je čitavo stanovništvo imalo oko 16 miliona (uključujući i 9 miliona zaposlenih). U poređenju sa brojem stanovnika, nivo radno sposobnih iznosio je oko 14 posto, što je bilo duplo više nego u SRN-u, gde su radno sposobni činili 7 posto. Up. Keller, Berndt & Henneberger, Fred. 1992. „Beschäftigung und Arbeitsbeziehung im öffentlichen Dienst der neuen Bundesländer”. U: *Gewerkschaftliche Monatshefte* 6:33–342.

¹⁸⁸ Bundeszentrale für politische Bildung, Einigungsvertrag, Aneks I Kapitel XIX Sachgebiet A, Odeljak III broj 1 pasus 4.

Ukupno 600.000 ljudi bilo je otpušteno zbog raspuštanja institucija DRN-a.¹⁸⁹ Takođe, došlo je do ogromnih rezova u, na primer, obrazovnom sistemu prilikom usaglašavanja sa zapadnonemačkim propisom broja učenika po nastavniku¹⁹⁰ i ukidanja predmeta kao što su građanska i vojna nauka. Uz to, bilo je i otpuštanja na osnovu „nedovoljnih profesionalnih kvalifikacija” kao u slučaju učitelja koji su predavali ideološke predmete i čija se stručnost smatrala nedovoljnom da bi ostali na poslu. Još drastičnija su bila otpuštanja iz diplomatske službe i Nacionalne narodne armije jer je samo četrnaest od 1.700 bivših diplomata i samo 6.000 od 40.000 bivših oficira zadržano.¹⁹¹

Nisu sva otpuštanja bila u vezi sa prošlošću otpuštene osobe. Ipak, pretpostavlja se da je u slučaju rezova (a ne potpunog otpuštanja) lična umešanost u režim SED-a bila faktor pri odlučivanju ko treba biti otpušten.¹⁹²

Politički aspekti su igrali još veću ulogu pri redovnim otpuštanjima zbog „nedovoljnih ličnih sposobnosti”. Vernost ustavu bila je preduslov za dobijanje položaja u državnoj službi; takva vernost činila se upitnom u slučaju prijavljenih čija je upletenost u centralne organizacije države pod vođstvom SED-a značila i posebnu identifikaciju s tim režimom. Zato se za kompromitovane osobe moglo reći da im nedostaju lične sposobnosti te je njihovo zaposlenje moglo biti okončano.

Činjenica da Sporazum o ujedinjenju nije definisao kakvo učešće i u kakvoj organizaciji može biti smatrano kompromitujućim – osim delovanja unutar Štazija ili kršenja principa čovečnosti i vladavine prava kao razloga za vanredno otpuštanje – ispostavila se kao problematična. Velika sloboda izbora uzrokovala je velike razlike u sprovođenju otpuštanja. Nejednako postupanje reflektovalo se u činjenici da su neke savezne pokrajine vršile kontrole koje su se razlikovale od slučaja do slučaja; na primer, Saksonija je bezrezervno otpustila sve državne službenike zaposlene na pojedinim pozicijama i zanimanjima u okviru režima SED-a, imenovanim u pokrajinskom registru kriterijuma za otpuštanje. Pravna nesigurnost dovela je do mnogobrojnih suđenja, čiji je deo dospelo čak i na Savezni ustavni sud.¹⁹³

U pravosuđu je vršena posebna vrsta lustracije. Ono je privuklo naročito pažnju zbog velike upletenosti u režim SED-a: javni tužioci i sudije morali su da prođu specijalnu individualnu procenu podobnosti, na osnovu koje je odlučivano o nastavku njihovog zaposlenja. Odbori za izbor i zapošljavanje imali su zadatak da predvide da li će se kandidat ponašati u skladu sa vrednostima i pravnim poretkom SRN-a i da li će ih zagovarati u budućnosti. Ranije aktivnosti u

¹⁸⁹ Loschelder, Wolfgang. 1995. „Die Weiterbeschäftigung von Funktionsträgern des SED-Regimes im öffentlichen Dienst”. U: Brunner, Georg (ur.) *Juristische Bewältigung des kommunistischen Unrechts in Osteuropa und Deutschland*, str. 203–231. Berlin: Arno Spitz Verlag.

¹⁹⁰ Wielenga, „Geschichte”, str. 89; Vollnhals, „Abrechnung”, str. 69.

¹⁹¹ Eckert, Rainer: „Entnazifizierung’ und ‘Entkommunisierung’. Aufarbeitung der Vergangenheit in Deutschland”. U: Jesse, Eckhardt & Kailitz, Steffen (ur.) *Prägestärkte des 20. Jahrhunderts: Demokratie, Extremismus, Totalitarismus*, str. 305–327. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft; Deutscher Bundestag. 1998. „Schlussbericht der Enquete-Kommission ‘Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit’”. Preuzeto 17. februara 2016, <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/13/110/1311000.pdf>, str. 36 (Ubuduće skraćeno kao „Schlussbericht Enquete-Kommission”); Weichert, „Überprüfung”, str. 463. Prema informacijama zaposlenih u Ministarstvu spoljnih poslova, svega četiri diplomate su zadržane.

¹⁹² Wielenga, „Geschichte”, str. 89.

¹⁹³ Will, „Bundesverfassungsgericht”; Loschelder, „Weiterbeschäftigung”, str. 197–203; Majer, „Entnazifizierung”, str. 361–364. Savezni ustavni sud doneo je odluku da se članstvo u organizacijama ili sličnim telima SED-a ne može uopšteno smatrati nedostatkom ličnih sposobnosti. Nakon ujedinjenja trebalo je da svaka osoba bude individualno prekontrolisana, a uzimalo se u obzir i ponašanje ispitanika.

SED-u ili za Štazi nisu se automatski smatrale kompromitujućim. Na prethodne pravne prakse koje su bile nečovečne ili u suprotnosti sa vladavinom prava se gledalo sa više skepse. Ipak, kriterijum procenivanja je opet varirao od jedne do druge savezne pokrajine i rezultirao je različitim postotkom ljudi koji su ostavljeni na svojim radnim mestima. Dok je u Berlinu samo nekolicina kandidata ponovo primljena u državnu službu, gotovo polovina je ocenjena pozitivno u svim pridruženim teritorijama. Ipak, kao prvo, znatan deo pravosuđa DRN-a izbegavao je procenu podobnosti, tako je svega nešto više od jedne trećine, tačnije 1.080 od bivših 3.018 sudija i javnih tužilaca iz DRN-a (koliko ih je bilo na kraju 1989. godine), bilo zadržano.¹⁹⁴

Sve u svemu, proces lustracije nije tekao glatko. Kao prvo, problematičan je bio snažan fokus na članove Štazija, a zatim i nepostojanje jedinstvenog kriterijuma po kom bi se odlučivalo ko treba da se proglašeni kompromitovanim i preporučeni za otpuštanje.¹⁹⁵ Tendencija da se odgovornost režima SED-a pripíše uglavnom Štaziju, dok se istovremeno zaboravljalo na ostalih 330.000 članova *nomenklature*, bila je izražena u Sporazumu o ujedinjenju. Nadležna kontrolna tela nisu imala potrebno znanje o važnosti pojedinih funkcija i institucija režima SED-a.¹⁹⁶ Činjenica da u sporazumu nisu bili definisani jasni kriterijumi za otpuštanje – osim delovanja za Štazi – omogućila je umnogome kompromitovanim članovima SED-a da nastave rad u državnoj službi nakon 1990. godine.

To je značilo da odgovornima nisu proglašavani oni koji su imali moć u državi pod SED-om, već njihovi „verni sledbenici” iz tajne policije. Ovakvo stanje se kasnije samo delimično moglo ispraviti, s obzirom na to da su odredbe iz sporazuma u vezi sa redovnim otpuštanjima važile samo do kraja 1993. godine. Koliko je bivših centralnih zvaničnika ostalo u državnoj službi, i koliko dugo su stare mreže zadržale uticaj, nije još uvek dovoljno istraženo.¹⁹⁷ Pretpostavlja se da je zadržavanja zaposlenih bilo na nižim i srednjim nivoima, i da je deo *nomenklature* uspeo da se uvuče u ekonomiju, gde skoro uopšte nisu bile sprovedene kontrole.¹⁹⁸ Sve u svemu, prevladavalo je mišljenje da su, uprkos svim greškama, ove mere dovele do velikog broja zamena kompromitovanih nekompromitovanim osobama – posebno na vodećim položajima.

¹⁹⁴ Up. Wassermann, Rudolf. 1999. „Rechtssystem”. U: Weidenfeld, Werner & Korte, Karl-Rudolf (ur.): *Handbuch zur deutschen Einheit 1949-1989-1999*, str. 650–661. Frankfurt am Main: Campus Verlag; Staats, Johann-Friedrich. 2011. „'Lustration' - oder die Überprüfung der Richter und Staatsanwälte aus der DDR”. U: Bästlein, Klaus (ur.) *Die Einheit. Juristische Hintergründe und Probleme. Deutschland im Jahr 1990*, str. 85–104. Berlin: Berliner Landesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR; Weinke, „Umgang”, str. 182 ff. Oni koji bi prošli procenu zadržavani su na probnom periodu. Tokom probnog perioda (od tri do pet godina), trebalo je da se nadoknadi nedostatak poslovnih kvalifikacija, a takođe je bilo potrebno pokazati demokratski stav i pravno delovanje u skladu sa vladavinom prava.

¹⁹⁵ Ovo je jedna od ključnih razlika u odnosu na denacifikaciju u Američkoj okupacionoj zoni nakon 1945. godine, gde je bio podeljen detaljan spisak sa kriterijumima za otpuštanje. (vidi poglavlje 2 c I). Up. Majer, „Entnazifizierung”.

¹⁹⁶ To je dodatno pogoršavala činjenica da su dosijei o članstvu u SED-u, koji bi olakšali kontrole, bili uništeni u novembru 1989. godine.

¹⁹⁷ Up. Landesbeauftragter für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR. 1995. „Zweiter Tätigkeitsbericht”. Preuzeto 18. februara 2016, <http://www.berlin.de/imperia/md/content/lstu/taetigkeitsberichte/jb95.pdf?start&ts=1441800999&file=jb95.pdf>; Deutscher Bundestag. 1994. Bericht der Enquete-Kommission, „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland”. Preuzeto 18. februara 2016. goine, <http://dipbt.bundestag.de/dipbt/tdtd/12/078/1207820.pdf>, str. 214–218; Za naredne pasuse vidi i: Schlussbericht Enquete-Kommission, str. 36–43. Studije slučaja istražne komisije pokazuju da su članovi *nomenklature* bili na odgovornim pozicijama pre svega na nivou zajednice. Ipak, sve u svemu, oni su verovatno imali mali udeo u državnoj službi novih država.

¹⁹⁸ U privatnom sektoru, samo ljudi na najvišim pozicijama mogli su biti kontrolisani korišćenjem Štazijevih dosijea. U slučaju svih ostalih zaposlenika, jedini dozvoljeni način kontrole bilo je otkrivanje informacije koje bi došlo direktno od zaposlenika u pitanju. Up. Bundesregierung. 2012. „Bericht der Bundesregierung zum Stand der Aufarbeitung der SED-Diktatur”. Preuzeto 18. februara 2016, https://www.bundesregierung.de/Content/DE/_Anlagen/BKM/2013-08-16-bericht-aufarbeitung-sed-diktatur.pdf?_blob=publicationFile&v=1, str. 55. U ekonomiji, privatizacija je funkcionisala kao „automatski mehanizam čišćenja”, kroz koji su barem nekadašnji vodeći kadrovi izgubili pozicije. Up. Karstedt, „Vergangenheitsbewältigung”, str. 85, 88.

Čistka se dakle činila uspešnijom od denacifikacije (u zapadnim okupacionim zonama i u SRN-u) nakon 1945. godine. Bilo je dovoljno nekompromitovanih istočnih i zapadnih Nemaca da popune sada slobodna radna mesta. Nije, dakle, kao nakon 1945. godine, postojala bojazan od urušavanja administrativnih struktura kao posledice temeljne čistke.¹⁹⁹

Dalje, postojao je jači konsenzus o potrebi da se smene kompromitovane osobe, iako je on slabio kako je vreme prolazilo; ipak, na mnogim stranama javljao se utisak o nepoštenom postupku. Velike razlike u preduzetim merama dovele su do sumnji u pouzdanost i pravednost kontrola. Za mnoge disidente i žrtve režima SED-a, otpuštanja nisu bila sprovedena dovoljno detaljno. Takođe, postojalo je razočaranje zbog činjenice da se nova radna mesta nisu automatski davala protivnicima režima SED-a već konformistima ili zapadnim Nemcima.²⁰⁰

d) Rehabilitacija i odštete

I. Rehabilitacija žrtava režima SED-a: Statuti za ispravljanje nepravdi

Tokom četrdeset godina postojanja DRN-a, nepravde koje je režim počinio nad sopstvenim građanima nisu samo bile ogromne po obimu već su bile i raznolike. Podrazumevale su sve od zatvaranja, fizičkog nasilja i ubistva, preko oduzimanja imovine, zabrane rada i zlostavljanja članova porodice, do psihološkog terora i represije kroz nadzor, pretnje i javnu klevetu. Bilo koja vrsta navodnog ili stvarnog opozicionog ponašanja, otpora ili samo nekonformizma smatrana je za zločin i postajala je razlog za progon. Delimično, progon se vršio kroz krivično gonjenje uz pomoć političkog krivičnog zakona, a delimično vansudski. Prema procenama, između 200.000 i 250.000 ljudi je bilo progonjeno, većina ih je bila i u zatvoru, samo uz pomoć političkog krivičnog zakona.²⁰¹ Zato je rehabilitacija²⁰² žrtava igrala ključnu ulogu u procesu suočavanja sa nepravdama SED-a.

Snažna želja za rehabilitacijom bila je izražena već tokom rane faze prevrata. Oktobra 1989. godine, sve osobe pritvorene zbog „nezakonitog prelaska granice” amnestirane su i puštene. Istovremeno, nekoliko osuđenika je bilo rehabilitovano usled poništenja postupka nakon žalbe. Već u junu 1991. godine, slobodno izabrana Narodna skupština započela je rad na zakonu o rehabilitaciji koji je uključivao ne samo rehabilitaciju u vezi sa kriminalnom prošlošću, nego i administrativnu i poslovnu rehabilitaciju žrtava SED-a. Rehabilitacija je dakle trebalo da stvori preduslove za pravo na novčanu odštetu. Ipak, pre nego što je zakon mogao biti usvojen, Sporazum o ujedinjenju je postavio temelje za nemačko ujedinjenje. Ovim sporazumom, SRN se obavezao na rehabilitaciju i odgovarajuću odštetu onima koji su „bili žrtve politički motivisanog krivičnog gonjenja ili bilo koje druge pravne odluke koja nije u skladu sa vladavinom prava ili

¹⁹⁹ Ipak, i nakon 1989/1990. godine, država je mogla bez kompromitovanih osoba i bez njihovog znanja. Bivši zvaničnici Štazija bili su potrebni zbog rukovođenja imovinom Štazija, slična stvar je važila i za procenu dokumenata Štazija. Up. Weichert, „Überprüfung”, str. 458.

²⁰⁰ Up. Karstedt, „Vergangenheitsbewältigung”, str. 90–100; Vergau, „Aufarbeitung”, str. 130–132; Wielenga, „Schatten”, str. 1.065–1.068; ibid, „Geschichte”, str. 89–96; Majer, „Entnazifizierung”, str. 364–366.

²⁰¹ Up. Eser, Albin & Arnold, Jörg & Sieber, Ulrich (ur.). 2001. *Strafrecht in Reaktion auf Systemunrecht. Vergleichende Einblicke in Transitionsprozesse. Ein Projektbericht* Freiburg: Max-Planck-Institut; Mothes & Schmidt, „Aufarbeitung”, str. 192. Za broj žrtava, vidi Borbe, „Zahl”, str. 15–20.

²⁰² Pojam „rehabilitacija” odnosi se na povratak ugleda i časti žrtvi. Nakon ujedinjenja „rehabilitacija” se koristila kao krovni pojam kako za poništenje nepravednih postupaka tako i za materijalnu nadoknadu. Up. Guckes, „Opferentschädigung”, str. 12 ff. Bitno za naredne pasuse: ibid., str. 53–69; Eser & Arnold, „Strafrecht”, str. 433–499; dalje vidi Bundesregierung, „Bericht”, str. 21.

ustavom”²⁰³. Savezna vlada je oklevala da usvoji nacrt zakona koji je pripremila Narodna skupština iz straha od nepredviđenih troškova. Mišljenje o rehabilitaciji i odšteti je konačno bilo precizirano u prvom takozvanom Statutu za ispravljanje nepravdi SED-a.²⁰⁴ Deo ovog statuta je bio i Zakon o krivičnoj rehabilitaciji iz novembra 1992. godine. Taj zakon je dopuštao poništenje presuda ili drugih sudskih odluka sovjetske zone i DRN-a ukoliko protivreče vladavini prava. Zakon dalje definiše uslove za pravo na novčanu odštetu rehabilitovanim osobama.

Odluke se smatraju protivrečnim vladavini prava ukoliko protivreče osnovnim principima slobodnog demokratskog uređenja zasnovanog na vladavini prava. Rehabilitacija je prema tome posebno dostupna osobama koje su bile politički proganjane uz pomoć mera krivičnog zakona²⁰⁵, ili koje su dobile nesrazmerno velike kazne za počinjeni prekršaj. Zakon je dalje obuhvatao osobe koje su bile hospitalizovane u psihijatrijsku instituciju ili dom zbog političkog progona ili s nekim drugim ciljem. Oštećeni mogu da se prijave za rehabilitaciju ovlašćenim rehabilitacionim savetima i komorama do kraja 2019. godine. Rehabilitovane osobe imaju prava na restituciju ili odštetu za oduzetu imovinu, i na povrat novca za takse i parnične troškove. Osim toga, u nekim slučajevima imaju pravo na socijalne beneficije i odštetu zbog pritvora, dugotrajnih zdravstvenih oštećenja i gubitka penzije.²⁰⁶

Dva dopunska zakona usledila su u julu 1994. godine: Zakon o administrativnoj rehabilitaciji i Zakon o poslovnoj rehabilitaciji, koji zajedno čine drugi po redu Statut za ispravljanje nepravdi SED-a. Prvi zakon se odnosi na poništenje „administrativnih odluka koje su suštinski protivrečne vladavini prava”²⁰⁷ za period od 8. maja 1945. do 2. oktobra 1990. godine. Zakon je namenjen osobama koje su bile žrtve administrativne proizvoljnosti i administrativne nepravde, i koje su zbog toga pretrpele zdravstvena oštećenja, gubitak imovine ili posla. Regulatorne mere mogu biti poništene na zahtev ukoliko su u suprotnosti sa osnovnim principima slobodnog demokratskog poretka utemeljenog na vladavini prava²⁰⁸ i ukoliko oštećena osoba još uvek pati od ozbiljnih, nedopustivih posledica. One uključuju, na primer, slučajeve nasilnog progona iz pograničnih oblasti i oduzimanje imovine, ali i slučajeve psihičkih oštećenja zbog zarobljeničtva u logorima za prinudni rad, zatim policijsko zlostavljanje i odmazdu Štazija. I u ovom slučaju rehabilitovane osobe su imale pravo na socijalnu pomoć u slučaju dugotrajnih posledica po zdravlje i na odštetu za oduzetu imovinu i poslovne gubitke.²⁰⁹

Zakon o poslovnoj rehabilitaciji, s druge strane, donosi rehabilitaciju i socijalne beneficije ljudima koji i dalje pate od posledica uplitanja u njihovu poslovnu karijeru. Na primer, za politički proganjane osobe kojima nije bio dopušten rad u oblasti za koju su se školovale, za koju

²⁰³ Cit. u Eser & Arnold, „Strafrecht”, str. 438.

²⁰⁴ Pre donošenja jedinstvenih odredaba na nacionalnom nivou, primenjivan je veliki broj zasebnih regulativa i dokumenata. Vidi Guckes, „Opferentschädigung”, str. 53–63; Eser & Arnold, „Strafrecht”, str. 443–451.

²⁰⁵ Tu spadaju osude za „trgovinu ljudima protiv države” za pomaganje u bekstvu, „neprijateljsko podsticanje protiv države” za slobodu govora, „zabranjeni kontakti” za kontakte sa ljudima iz nesocijalističkih država, i „nezakonit prelazak granice” za pokušaje bekstva iz DRN-a. Up. Zakon o krivičnoj rehabilitaciji, odeljak 1.

²⁰⁶ Up. takođe Zakon o krivičnoj rehabilitaciji; Bundesstiftung Aufarbeitung der SED-Diktatur. 2016. „Strafrechtliche Rehabilitierung”. Preuzeto 18. februara 2016, <http://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/strafrechtliche-rehabilitierung-1475.html>.

²⁰⁷ Bundesregierung, „Bericht”, str. 21.

²⁰⁸ To je uključivalo dela koja su teško kršila principe poštenja, proporcionalnosti i pravne sigurnosti, dela koja je odlikovala proizvoljnost ili koja su služila za politički progona.

²⁰⁹ Up. takođe Bundesstiftung Aufarbeitung der SED-Diktatur. 2016. „Verwaltungsrechtliche Rehabilitierung”. Preuzeto 17. februara 2016, <http://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/verwaltungsrechtliche-rehabilitierung-1479.html>.

su obavljale praksu ili u kojoj su počele da rade. Beneficije uključuju odštetu za gubitke u penzionom planu, mesečnim primanjima za siromašne kako i poslovnu obuku i praksu.²¹⁰

Između 1993. i 2011. godine na rehabilitacije je potrošeno ukupno 1,4 milijardi iz nemačkog saveznog budžeta i iz pokrajinskih budžeta.²¹¹

Statuti za ispravljanje nepravdi SED-a naišli su na oštru kritiku žrtava SED-a. Prva primedba je bila da su odštete bile dosta niže od onih koje su dobile žrtve nacizma. Mnogi su smatrali da se s njima postupa nepravedno – kao sa žrtvama drugog reda. U stvari, postojalo je više razlika, koje se uočavaju već u nazivima koji su korišćeni. Dok je u slučaju žrtava nacizma korišćen termin *Entschädigung*, što bi u prevodu znači potpuno zadovoljenje ili reparacija za nepravdu, termin koji je korišćen za žrtve SED-a je *Ausgleich*, što znači izjednačavanje ili poravnavanje razlika. S tim u vezi se i isplate znatno razlikuju u iznosu. Za razliku od žrtava nacizma, statuti o ispravljanju nepravdi SED-a nemaju za cilj da obeštete žrtve za celokupnu doživljenu nepravdu niti su procenjeni u skladu sa pretrpljenom štetom. Beneficije su ograničene na najozbiljnije oblike nepravde, imaju za cilj „samo” da ublaže dugotrajne štete i delimično su vezane za finansijsku nemaštinu.

Da li je ovaj nejednaki tretman moralno ispravan s obzirom na razlike i obim nepravdi koje su počinile obe diktature, predmet je intenzivnih diskusija.²¹² Prema mišljenju nemačke vlade, „četrdeset godina sistema nepravde DRN-a se ne može poništiti”²¹³ – s obzirom na to da su se proizvoljni i politički progono koje je podržala država dešavali u svim sferama društva, potpuna revizija nije moguća. S pravne tačke gledišta, pravila su legitimna; ujedinjenjem je DRN prestao da postoji – zajedno sa svim svojim pravima i obavezama. Preuzeo ih je SRN, kao što je izričito rečeno u Sporazumu o ujedinjenju. Kako je SRN bio u obavezi samo da nađe „odgovarajuće rešenje za odštetu”, imao je relativnu slobodu pri razradi.²¹⁴

Ipak, oštre kritike naterale su vladu da načini neka poboljšanja. Periodi za prijavu su bili više puta produžavani i beneficije su povećavane. Žrtve koje nisu patile od dugotrajnih posledica po zdravlje su, na primer, dobile šansu za moralnu rehabilitaciju. Posebno poboljšanje je bila takozvana penzija za žrtve, koja je uvedena u avgustu 2007. godine kao, treći, Statut za ispravljanje grešaka nepravdi SED-a.²¹⁵ 1. jula 2012. je osnovan fond „Internatsko obrazovanje u DRN-u između 1945. i 1990. godine”.²¹⁶ Uprkos svim kritikama, za ove mere se smatra da su od velike psihološke važnosti za mnoge žrtve, jer su one zahvaljujući tim merama zvanično i javno priznate kao žrtve, a njihove patnje su potvrđene.²¹⁷

²¹⁰ Up. Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur. 2016. „Berufliche Rehabilitation”. Preuzeto 18. februara, dostupno na linku: <http://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/berufliche-rehabilitation-1477.html>.

²¹¹ Up. Bundesregierung, „Bericht”, str. 28. Drugi podaci u vezi sa rehabilitacijama mogu se naći na veb-stranici Fondacije za preispitivanje diktature SED-a.

²¹² Za detaljnije poređenje, vidi Guckes, „Opferentschädigung”; kritike takođe u: Knabe, „Täter”, str. 201–239.

²¹³ Cit. u Guckes, „Opferentschädigung”, str. 66.

²¹⁴ Up. *ibid.*, str. 20–24, 64–67; Eser & Arnold, „Strafrecht”, str. 438–443.

²¹⁵ Penzija je dodeljena ljudima koji su bili u pritvoru duže od 180 dana i kojima je potrebna finansijska pomoć. Trenutno je njen iznos 300 evra mesečno.

²¹⁶ Up. Bundesregierung, „Bericht”, str. 27–29; Knabe, „Täter”, str. 232–239. Fond raspolaže sa 40 miliona evra i služi kao pomoć ljudima koji su za vreme Sovjetske okupacione zone ili DRN-a bili smešteni u domove kao adolescenti, deca ili odojčad i nad kojima je učinjena nepravda. Procenjuje se da je reč o 500.000 ljudi; 140.000 ih je bilo smešteno u takozvane specijalne ili prelazne domove.

²¹⁷ Up. Schuller, Wolfgang. 2006. „Ziele und Prioritäten der strafrechtlichen Vergangenheitsbewältigung”. U: *Der Bürger im Staat* 3:161–165.

II. Restitucija i odšteta: Zaključenje pitanja imovine koja nije u državini vlasnika

Ispostavilo se da je naknada za gubitak imovine komplikovanije pitanje od rehabilitacije.²¹⁸ Popis žrtava je bio dug – od hiljada državljana DRN-a bila je oduzeta imovina tokom socijalističke transformacije imovinskih odnosa kroz nacionalizaciju. Hiljadama njih je osim toga oduzeta imovina kao deo političkog progona. Imovina ljudi koji su bežali i napuštali DRN,²¹⁹ kao i onih koji se nisu vratili nakon 8. maja 1945. u ono što je kasnije postao DRN, bila je oduzeta ili je bila predmet prinudne administracije i prinudne prodaje. Žrtvama nacizma DRN nikad nije vratio imovinu, pa je ona takođe uglavnom nacionalizovana.²²⁰

Poništavanje svih imovinskih promena nije dolazilo u obzir, jer bi to značilo još jednu potpunu transformaciju vlasništva – sa nepredvidivim ekonomskim, administrativnim i finansijskim posledicama po pridružene teritorije i čitav SRN. Zato je bilo odlučeno za koju će se oduzetu imovinu vršiti povraćaj, a za koju ne. Vlade DRN-a i SRN-a su se dogovorile da se ne vrši povraćaj imovine oduzete tokom “socijalističkih revolucija ekonomskog uređenja i imovinskih odnosa”²²¹, nego da se ponište mere „politički motivisane diskriminacije ili drugih oblika diskriminacije”²²². Iako su se oduzimanja imovine od strane sovjetskih okupacionih snaga mogla tumačiti kao diskriminacijska, tu se nije ništa menjalo jer su to bile radnje učinjene „na osnovu okupacionog zakona ili okupacione vlasti”²²³.

Posebno je problematična bila činjenica da je u međuvremenu mnogo oduzete imovine prešlo u ruke drugih državljana DRN-a. Zato je restitucija morala biti organizovana tako da se ne krše prava novih vlasnika. Stavovi i potrebe većine bivših zapadnonemačkih vlasnika (to jest, onih koji su pobjegli ili napustili DRN, takozvanih nepovratnika, ali i državljana DRN-a kojima je na diskriminatoran način oduzeta imovina, kao i žrtava nacizma) i državljana DRN-a kojima je država dala pravo na imovinu, bili su dijametralno suprotni. Prvi su se nadali restituciji i smatrali su da prava novih vlasnika ne zaslužuju zaštitu jer su ti vlasnici bili svesni da pribavljaju oduzetu imovinu. Novi vlasnici su se, s druge strane, bojali da mogu ostati bez sredstava za život i bez životne sredine. Po njihovom mišljenju, bivši vlasnici su dobrovoljno ostavili svoju imovinu radi „zlatnog života na zapadu”. Činjenica da je njihova imovina sad bila predmet pregovora izazvala je osećaj da su „na gubitničkoj strani procesa ujedinjenja”²²⁴. Činilo se da pitanja imovine koja nije u državini vlasnika predstavljaju prepreku unutrašnjem ujedinjenju.

Jedan od centralnih principa koji su definisani u cilju dogovora oko pitanja imovine koja nije u državini vlasnika²²⁵ glasio je „restitucija pre odštete”. Prema tome, stav koji je zastupala većina zapadnih Nemaca je prevladao nauštrb novčane odštete koju su podržavali istočni Nemci. Ovo

²¹⁸ Bitno za naredno poglavlje: Fieberg, Gerhard & Reichenbach, Harald. 1995. „Zu den Eckwerten der offenen Vermögensfragen”. U: Weber, Jürgen & Piazzolo, Michael (ur.) *Eine Diktatur vor Gericht. Aufarbeitung von SED-Unrecht durch die Justiz*, str. 201–214. München: Olzog Verlag.

²¹⁹ Oko 3,5 miliona ljudi napustilo je DRN nakon 1949. godine, uglavnom pre izgradnje Berlinskog zida 1961. godine. Kako bi imali šansu da im se odobri izlazna viza, podnosioci prijave su bili prisiljeni da prodaju imovinu državi ili trećim licima.

²²⁰ Up. Knabe, „Täter”, str. 239–241; Borbe, „Zahl”, str. 51–54.

²²¹ Osim kad je imovinu preuzela država putem ciljane politike prekomernog zaduživanja ili na nepošten način.

²²² Fieberg, „Vermögensfragen”, str. 213.

²²³ Navodno je ovo bio uslov Sovjetskog Saveza da bi pristao na nemačko ujedinjenje. Međutim, Mihail Gorbačov (Mikhail Gorbachev) je to poricao. Up. Knabe, „Täter”, str. 243–245; Lege, Joachim. 2004. „Gleichheit im Unrecht für die Alteigentümer?”. U: *Neue Justiz* 9:385–388.

²²⁴ Fieberg, „Vermögensfragen”, str. 206.

²²⁵ Vidi Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz. 1990. „Gesetz zur Regelung offener Vermögensfragen (Vermögensgesetz)”. Preuzeto 18. februara 2016, <http://www.gesetze-im-internet.de/vermg/BJNR211590990.html>.

je objašnjavalo činjenicu da velikom broju izbeglica – kao „grupe koja je najviše oštećena pitanjima imovine koja nije u državini vlasnika”²²⁶ – nije bila zvanično oduzeta imovina, ali su bili isključeni iz administrativnog upravljanja njome. Pravno govoreći, oni su i dalje bili vlasnici; dakle ako bi se imovinska pitanja rešavala na drugi način, to jest odštetom pre restitucije, SRN bi morao da oduzme imovinu izbeglicama, ili da ih potpuno isključi iz naknada. S obzirom na to da ovo nije bilo u skladu sa vladavinom prava, ova opcija nije dolazila u obzir.

Kako bi se pronašao društveno prihvatljiv kompromis, napravljeno je nekoliko izuzetaka od pravila „restitucija pre odštete”. Odšteta je imala prioritet kada restitucija „nije bila moguća zbog pravnih ili činjeničnih razloga”²²⁷. To se dešavalo na primer u slučaju kada su novi vlasnici na pravičan način stekli pravo na vlasništvo ili korišćenje, odnosno u skladu sa važećim zakonom DRN-a.²²⁸ Nije bilo važno da li su oni znali da je imovina bila oduzeta. Drugi izuzeci su se ticali slučajeva u kojima se smatralo da je restitucija nemoguća. Tu su spadale parcele zemlje ili građevine koje su koristile zajednice, zatim one kojima je promenjena namena i slučajevi u kojima je postojao javni interes za njihovo korišćenje, zatim one koje su iskorišćene za izgradnju stanova, ili one čija bi ekonomska korist bila umanjena restitucijom.²²⁹ Zahtevi za restituciju su takođe bili odbijani ako su postojali interesi za ulaganje. To je uključivalo, na primer, projekte kojima se otvaraju ili osiguravaju radna mesta ili prostor za stanovanje. U svim tim slučajevima bivši vlasnici su dobili isplate na ime odštete.²³⁰ Novac je dolazio iz fonda za odštete, koji se punio, između ostalog, prihodima od prodaje nacionalizovane imovine (koja nije bila predmet imovinskih sporova) u procesu privatizacije,²³¹ i doprinosima vlade.

I pored svih napora da se uravnoteže suprotni interesi, dogovor o pitanjima imovine koja nije u državini vlasnika je bio predmet masovne kritike. Vrlo često je čak opisivana kao „glavna greška u procesu ujedinjenja [...] i na njega su se svaljivali skoro svi postojeći problemi pri prilagođavanju pridruženih teritorija”²³². Ljudi na svim stranama su osećali da su oštećeni. Posebno su negodovali oni kojima je imovina oduzeta tokom socijalističke zemljišne reforme. Ipak, mora se napomenuti da su oni, iako isključeni iz restitucija, primili poravnanja, koja nisu bile manje od odšteta.²³³ Kritičari su retko imali u vidu poteškoće s kojima su se suočavale vladine agencije prilikom konačnih dogovora o pitanjima imovine koja nije u državini vlasnika. Kao što je gore pomenuto, nisu postojale izvodljive, zakonite alternative za princip „restitucije pre odštete”.

²²⁶ Fieberg, „Vermögensfragen“, str. 207.

²²⁷ Bundesregierung, „Bericht“, str. 41.

²²⁸ Nepravilnim se smatralo sticanje imovine uz pomoć korupcije, zloupotrebom položaja, obmanom ili iskorišćavanjem dvoumljenja bivšeg vlasnika.

²²⁹ Up. i Vermögensgesetz, odeljci 4 i 5.

²³⁰ Vidi i: Entschädigungs- und Ausgleichleistungsgesetz (EALG; Zakon o kompenzaciji i ujednačavanju plaćanja) iz 27. septembra 1994. Iznos se razlikovao u zavisnosti od toga za šta se koristila imovina i bio je tri do dvadeset puta veći od vrednosti utvrđene u vreme oduzimanja, kako bi se mogla utvrditi važeća vrednost u vreme ujedinjenja. Oduzete su već izvršene isplate, kao na primer isplata iz Zakona o izjednačavanju tereta iz 1952. godine. „Od iznosa od 10.000 maraka nadalje, isplate su znatno opadale; iznosi od više od 20.000 maraka su na primer bili umanjeni za 40 posto, isplate za više od 3 miliona za 95 posto.” Lege, „Gleichheit“, str. 385. Za komplikovano izračunavanje isplata, vidi Klüsener, Robert. 2011. *Rechtsstaat auf dem Prüfstand. Wiedervereinigung und Vermögensfragen*. Berlin: Lit Verlag, str. 169 ff.

²³¹ Ovo je, između ostalog, uključivalo dobit od agencije za privatizaciju (*Treuhand*) u iznosu od 3 milijarde maraka, dobit od prodaje bivše državne imovine bivšim građanima DRN-a koji su već ostvarili pravo na korišćenje i ostalim privatnim licima. Up. EALG, odeljak 10.

²³² Fieberg, „Vermögensfragen“, str. 206 ff.

²³³ Up. Lege, „Gleichheit”; Knabe, „Täter“, str. 245–252. Dalje mere bile su namenjene drugim grupama koje su bile isključene iz restitucije. Osobama kojima je oduzeta imovina zbog izgradnje unutrašnje nemačke granice je, na primer, pružena prilika da otkupe nazad svoju imovinu, i da za nju plate mali deo trenutne cene, ili su imali prvo na novčanu odštetu.

Kontroverze u vezi s pitanjima imovine koja nije u državini vlasnika nisu bile od koristi unutrašnjem ujedinjenju dvaju razdvojenih delova stanovništva. Ipak, materijalna nepravda koju je počinio režim SED-a nije se mogla izbrisati; nepostizanje dogovora oko pitanja imovine verovatno bi izazvalo još veći bes i postavilo još veću prepreku procesu ujedinjenja.²³⁴

Do kraja 2011. godine, obrađeno je 99,4 posto svih zahteva za restitucije, koji se tiču 2,2 miliona zemljišnih parcela, i 93 posto svih zahteva za isplate odšteta i poravnanja.²³⁵ Žrtvama nacizma isplaćeno je 1,9 milijarde evra naknade, a oko 1,6 milijardi iz kompenzacionog fonda je isplaćeno kao odšteta ili poravnanje ljudima čija je imovina bila oduzeta nakon 1945. godine.²³⁶

e) Dokumentacija, opomena, čuvanje sećanja

Dok se kritičko bavljenje nacionalsocijalističkom prošlošću u obliku čuvanja sećanja uspostavljalo postepeno i razvijalo kroz više etapa, suočavanje sa diktaturom SED-a je počelo još u fazi prevrata i nastavilo se „uz jak emocionalni naboj“²³⁷ paralelno sa krivičnim gonjenjima, lustracijom i poravnanjima. Skoro da uopšte nije bilo govora o „neću da znam“ i „ne želim da se setim“; umesto toga, većina ljudi je izrazila jaku želju da se otkrije šta se dogodilo. To je uzrokovalo intenzivnu debatu o „visokim moralnim težnjama“²³⁸.

Fokus ranog toka suočavanja s prošlošću bio je na Ministarstvu državne bezbednosti. Otkrivanje špijuniranja i represije velikog obima dovelo je do dugotrajnog šoka, i to ne samo kod onih koji su tako saznali da su njihovi najbliži prijatelji i članovi porodica bili špijuni. Velika želja za obelodanjivanjem istine iskazana je kroz duge i kontroverzne debate o pitanju kako da se pristupi građi od 180 kilometara dosijea tajnih službi, koja je sadržala informacije, prikupljene tokom više od četrdeset godina postojanja DRN-a, o više od šest miliona ljudi.²³⁹ Istočni Nemci zahtevali su da se dosijei objave, kako bi se otkrio obim nadzora i učešće pojedinaca u njemu, a posebno kako bi se razjasnila njihova prošlost. S druge strane, posebno se vlada plašila da bi otkrivanje informacija prikupljenih kroz ozbiljno kršenje privatnosti moglo pokrenuti društveno nezadovoljstvo i nemire. Odmeravanje između s jedne strane otkrivanja i suočavanja s prošlošću i, s druge strane, neotkrivanja dovelo je do kompromisa 1990. godine: prevagnulo je otkrivanje, ali – uz strogu zaštitu ličnih prava – pristup dosijeima je omogućen ljudima koji su bili špijunirani, istraživačima istorije, za potrebe suđenja, lustracije i kontrole centralnih zvaničnika. Do danas je BStU, telo nadležno za dosijee, primilo od građana oko 3 miliona zahteva za pristup informacijama. Prema informacijama Savezne fondacije za preispitivanje

²³⁴ S obzirom na to da su prethodno isplaćene odštete za posledice i diktature i rata, neisplaćivanje obeštećenja za pretrpljene nepravde predstavljalo bi diskriminaciju žrtava SED-a. Dalje, to bi izazvalo veliku pravnu nesigurnost zato što bi vrlo verovatno oštećene osobe probale da ispune svoje zahteve putem građanskog prava. Up. McAdams, „Past“, str. 164–166; Bundesministerium der Finanzen. 2007. „Offene Vermögensfragen“. Preuzeto 18. februara 2016, http://www.bundesfinanzministerium.de/Content/DE/Standardartikel/Themen/Oeffentliche_Finanzen/Vermoegensrecht_und_Entschaedigungen/Weitere_Informationen_Links/offene-vermoegensfragen-anlage.pdf?__blob=publicationFile&v=3.

²³⁵ Takođe, žrtve nacizma su imale prava na restituciju i odštetu, što se odnosilo na oko 224.000 poseda. Samo 63 posto njih je tada rešeno. To je i posledica činjenice da su se imovinski odnosi promenili, čak češće u ovim slučajevima, te su samim tim bili još komplikovaniji. Up. Bundesregierung, „Bericht“, str. 41.

²³⁶ Up. ibid.

²³⁷ Wielenga, „Geschichte“, str. 108.

²³⁸ Uporedi, ibid, „Schatten“, str. 1.064. Ibid, „Geschichte“, str. 107 ff.

²³⁹ Up. Mothes & Schmidt, „Aufarbeitung“, str. 192.

diktature SED-a, više od 1,8 miliona ljudi je istražilo „svoje” dosijee do 2012. godine.²⁴⁰ Dosijei su bili od velike važnosti za proces suočavanja s prošlošću; oni nisu izazvali društvene nemire, iako su otkrivanja podstakla više senzacionalističkih skandala u medijima.²⁴¹

Izrazito usmerenje na Štazi imalo je za posledicu da su članovi MfS-a, u očima javnosti, smatrani glavnim odgovornima za diktaturu SED-a. Njihova „demonizacija”²⁴² zamaglila je činjenicu da su se „osobe na čelu Štazija nalazile u vladi, i da nije svaki nezvanični saradnik bio ‘veliki izdajnik’ ili ‘glavni krivac’”²⁴³. Tek kad su se smirile strasti vezi sa Štazijem, moglo se pojaviti drugačije viđenje krivice, odgovornosti, konformizma, oportunitizma i otpora; javila su se i nova, dublja i objektivnija pitanja. Ovo se uglavnom može pripisati početku „istraživačkog buma”²⁴⁴ i pojavi brojnih dokumentacionih projekata i projekata čuvanja sećanja.²⁴⁵

Dve istražne komisije – „Analiza istorije i posledica diktature SED-a u Nemačkoj” i „Prevazilaženje posledica diktature SED-a u procesu ujedinjenja Nemačke” – koje je osnovao nemački parlament 1992. i 1994. godine, i koje se obično opisuju kao komisije za istinu, svrstavaju se među glavna tela nadležna za suočavanje sa prošlošću DRN-a. One su imale za cilj da informišu javnost o diktaturi SED-a, da šire znanje i podstiču kritičke diskusije. Osim toga, njihov zadatak je bio i da daju preporuke Saveznoj vladi za rad na suočavanju s prošlošću. Brojne žrtve, disidenti i stručnjaci su konsultovani kako bi se otkrili i dokumentovali događaji iz diktature SED-a.²⁴⁶

Rad obeju istražnih komisija doveo je 1998. godine do osnivanja Savezne fondacije za preispitivanje diktature SED-a. Fondacija je se od tada bavila promocijom „sveobuhvatnog, trajnog i višestranog bavljenja uzrocima, istorijom i posledicama komunističke diktature, kao i podelama Nemačke i Evrope”²⁴⁷. U tu svrhu je do 2015. godine organizovano oko 555 događaja, i objavljeno je više od 200 publikacija. Takođe, podržano je više od 2.500 projekata – dokumentarnih filmova, članaka, izložbi i seminara, kao i rad na mestima sećanja i arhivski rad.

Ovi napori dopunjeni su uslugama BStU-a: od izložbi na istraživačkim seminarima do projektnih dana za učenike. Osim toga, BStU održava tri informaciona i dokumentaciona centra kao i dva mesta dokumentacije i sećanja. Glavni fokus je na informisanju javnosti o „strukturama, metodama i delovanjima Državne bezbednosne službe”²⁴⁸. Uz to, Centar za savremenu istoriju iz Potsdama, Institut za savremenu istoriju iz Berlina i Institut „Hana Arent” (Hannah Arendt) za studije totalitarizma iz Drezdena bave se istorijskim istraživanjima u vezi sa prošlošću DRN-a.²⁴⁹

²⁴⁰ Up. Bundesregierung, „Bericht”, str. 20 ff., 52–58; Glatte, „German Past”, str. 20. Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik. „BStU in Zahlen”. Preuzeto 18. februara 2016, http://www.bstu.bund.de/DE/BundesbeauftragterUndBehoerde/BStUZahlen/_node.html.

²⁴¹ Nisu samo istočni Nemci bili duboko potreseni raskrinkavanjem Štazija. Kako je tokom sedamdesetih i osamdesetih, za vreme politike opuštanja i približavanja, prevladavala prilično pozitivna predstava o DRN-u u SRN-u, i zapadni Nemci su bili užasnuti otkrivanjima.

²⁴² Cit. u Vergau, „Aufarbeitung”, str. 103.

²⁴³ Wielenga, „Geschichte”, str. 80.

²⁴⁴ Ibid., str. 108.

²⁴⁵ Up. ibid., str. 73–81, 95; Vergau, „Aufarbeitung”, str. 103 ff.

²⁴⁶ Za kritički i detaljniji prikaz, vidi McAdams, „Past”, str. 88–123.

²⁴⁷ Bundesregierung, „Bericht”, str. 47.

²⁴⁸ Ibid., str. 59.

²⁴⁹ Up. ibid, str. 47 ff., 59–61, 69–76; Wielenga, „Geschichte”, str. 108; Vergau, „Aufarbeitung”, str. 104. Istorijsko istraživanje o DRN-u nije počelo sa ujedinjenjem; ono je ipak doživelo „bum” po otvaranju arhiva DRN-a.

Od posebnog interesa su muzeji i mesta sećanja. Oni uključuju memorijalne i dokumentacione centre i istorijska mesta duž unutrašnje nemačke granice. Na njima su prikazani ostaci nekadašnjih pograničnih građevina, a služe za dokumentovanje istorije „Zida“ i nemačke podeljenosti, kao i specifične istorije pojedinačnih lokacija. Među najpoznatijima je Memorijal Berlinskog zida, koji se sastoji od centra za posetioce i više memorijalnih parcela. Jedna oblast izložbe je posvećena „Zidu i pojasu smrti“, i ona sa „Prozorom sećanja“ čuva sećanje na 138 osoba koje su izgubile život na Berlinskom zidu.²⁵⁰ Drugi memorijali se nalaze na istorijskim mestima nekadašnjih zatvora u skoro svakoj prestonici okruga u DRN-a, kao na primer u Berlin-Hojenshenhauzenu, u Erfurtu, Haleu, Kotbusu, Drezdenu, Šverinu i Baucenu, gde se posetiocima kroz izložbe i stalne postavke objašnjava svrha i namena zatvora, uslovi u pritvoru i sudbina pojedinačnih žrtava. Istorija DRN-a je tema i drugih muzejskih izložbi. To su na primer stalne izložbe fondacije „Kuća istorije Savezne Republike Nemačke“, Foruma savremene istorije Lajpcig (Leipzig) i Nemačkog istorijskog muzeja.²⁵¹

I pored intenzivnog naučnog istraživanja, obilja dokumentacionih i memorijalnih projekata, koji su privukli milione posetilaca, danas su приметne dve zabrinjavajuće tendencije: kao prvo, smanjivanje znanja o diktaturi SED-a i drugo, umanjivanje njenog značaja i njena glorifikacija.²⁵² Prva tendencija se može pripisati odrastanju generacije koja nema ličnih sećanja na DRN. Kako bi se smanjio jaz u znanju, potrebna je odgovarajuća nastava u školama o tom periodu. Iako je istorija DRN-a deo nastavnog programa u svim saveznim pokrajinama, istraživanja pokazuju da većina mladih skoro uopšte nema znanja o tom delu istorije. Ta činjenica se nadovezuje na već nepovoljnu početnu poziciju, odnosno okolnosti u kojima je samo oko 20 posto nemačkog društva direktno iskusilo režim DRN-a. Pored toga, javni interes za istoriju DRN-a je osetno opao nakon prvobitnog „buma“ po ujedinjenju.²⁵³ Ovde je bitno napomenuti da je istorija diktature SED-a u senci diktature Trećeg rajha, koji je deo zajedničke prošlosti, a i predstavlja „veću katastrofu“²⁵⁴. Iako DRN, prema prognozama istoričara Frisa Vilenge (Friso Wielenga), neće nestati iz komemorativne kulture ni kad se posmatra na duže staze, „zločini koje je počinio režim DRN-a neće se nikad toliko duboko urezati u kolektivno pamćenje kao zločini nacionalsocijalizma“, a diktatura SED-a „neće biti tako bolna tačka kao nacistička prošlost“²⁵⁵.

Druga tendencija, umanjivanja značaja ili glorifikacije, koja se obično naziva *Ostalgie* ili „DRN nostalgija“, potiče od samih nekadašnjih državljana DRN-a.²⁵⁶ Tačnije, njeni koreni se nalaze u radikalnim promenama koje im je donelo ujedinjenje; proces tranzicije nije samo označio nove slobode i potrošačke mogućnosti već i društvena previranja (visoku stopu nezaposlenosti,

²⁵⁰ Up. Gedenkstätte Berliner Mauer, 2016. „Fenster des Gedenkens“. Preuzeto 18. Februara 2016, <http://www.berliner-mauer-gedenkstaette.de/de/fenster-d-g-586.html>; Bundesregierung, „Bericht“, str. 79–81.

²⁵¹ Up. Bundesregierung, „Bericht“, str. 92–98, 123–127.

²⁵² Up. *ibid.*, str. 15 ff.

²⁵³ Sve veća nezainteresovanost ili izvesni umor u suočavanju s prošlošću izražava se u sve češćim zahtevima da se ova tema okonča.

²⁵⁴ Jaraus, Konrad. 2004. „Die Zukunft der ostdeutschen Vergangenheit – Was wird aus der DDR-Geschichte“. U: Hüttmann, Jens & Mählert, Ulrich & Pasternack, Peer (ur.) *DDR-Geschichte vermitteln. Ansätze und Erfahrungen in Unterricht, Hochschullehre und politischer Bildung*, str. 81–101. Berlin: Metropol Verlag, naročito str. 89.

²⁵⁵ Wielenga, „Schatten“, str. 1.073. Up. Bundesregierung, „Bericht“, str. 65 ff.; Knabe, „Täter“, str. 22–30; Jaraus, „Zukunft“, naročito str. 81, 89.

²⁵⁶ Bitno za naredne pasuse: Wielenga, „Geschichte“, str. 71–73, 109 ff.; Knabe, „Täter“, str. 13–22; Ahbe, Thomas. 2005. *Ostalgie. Zum Umgang mit der DDR-Vergangenheit in den 1990er Jahren*. Erfurt: Landeszentrale für politische Bildung Thüringen, str. 36, 42 ff., 64–66; Sabrow, Martin (ur.). 2009. *Erinnerungsorte der DDR*. Bonn: C.H. Beck Verlag, str. 10–22; Großbölting, Thomas. 2010. „Die DDR im vereinten Deutschland“. U: *Aus Politik und Zeitgeschichte* 25–26:35–40; Christoph, Klaus. 2013. „Aufarbeitung der SED-Diktatur – heute so wie gestern?“ U: *Aus Politik und Zeitgeschichte* 43–43:27–33.

porast cena, socijalne nejednakosti, osećaja zanemarivanja), kao i gubitak identiteta. To je uzrokovalo nesigurnost, razočaranje i osećaj poraza i praznine zbog promene, čak i osećaj da su „kolonizovani” od strane Zapadne Nemačke. Početni entuzijizam zbog ujedinjenja je brzo zamenila želja za poznatim i odbijanje novog.

U tom kontekstu, stavljanje nepravde koju je počinio režim SED-a u žižu interesovanja i dominantno isticanje diktature tokom javnih sećanja uzrujali su mnoge, a tome je još više doprinela slika koju su formirali mediji, da je „sve u DRN-u bilo 'suštinski loše'”²⁵⁷. Takva slika nije odgovarala ličnim sećanjima; mnogima se činilo kao da je „Zapadna Nemačka okupirala istoriju DRN-a”, te da oni neće izgubiti „kontrolu samo nad svojom sadašnjošću već i nad svojom prošlošću”²⁵⁸. Kao odgovor na ovo, pojavila su se oprečna tumačenja, koja su dosta podsećala na sliku koju je promovisao SED o DRN-u kao o boljoj nemačkoj državi – humanijem društvu u kojem su vrednosti jednakosti, poštenja i solidarnosti ostvarene, a nacizam uklonjen. Teror i nepravda režima SED-a nad sopstvenim građanima nisu pominjani u ovakvom narativu.

Oko 2005. godine, otprilike 30 posto istočnih Nemaca smatralo je da DRN nije bila diktatura.²⁵⁹ Godine 2010. otprilike polovina istočnih Nemaca smatrala je da je DRN imao više pozitivnih nego negativnih elemenata.²⁶⁰ Postoje nesuglasice o tome da li je ovakav razvoj događaja opasan. Ne čini se da on ide ruku pod ruku sa odbijanjem novog sistema; pretpostavlja se da je tek jedan od deset bivših državljana DRN-a zaista za vraćanje DRN-u.²⁶¹ Pre se tu radi o žaljenju za idealizovanim prošlošću, koja nikad nije ni postojala, a istovremeno se izražava nezadovoljstvo sadašnjom situacijom.

Što se tiče unutrašnjeg ujedinjenja, neki na *Ostalgie* gledaju kao na odbranu sopstvene prošlosti te samim tim kao na pozitivno samouveravanje i strategiju integracije. Drugi tumače tendenciju glorifikacije kao izraz i uzrok sve izraženijeg udaljavanja istočnih i zapadnih Nemaca. Što se tiče čuvanja sećanja, glorifikacija predstavlja opasnost za potiskivanje sećanja na zločine SED-a i patnju žrtava, kao i za uspostavljanje jedne iskrivljene i jednostrane slike. Ipak, glorifikacija je izazvala snažno protivljenje i mnoge debate o „ispravnom” načinu sećanja na DRN. To pokazuje da je prošlost DRN-a i dalje osetljiva tema i da je suočavanje s tom prošlošću nije ni blizu kraja. Da li će se prikaz koji uzima u obzir kompleksnost režima SED-a – odnosno kontradiktorna iskustva doma i nepravde – urezati u kolektivno pamćenje, ostaje da se vidi.

²⁵⁷ Wielenga, „Schatten”, str. 1.070.

²⁵⁸ Ibid., „Geschichte”, str. 72.

²⁵⁹ Up. Knabe, „Täter”, str. 14.

²⁶⁰ Up. Christoph, „Aufarbeitung”.

²⁶¹ Up. ibid.

4. Zaključak

Pitanje da li se suočavanje s prošlošću dveju nemačkih diktatura može smatrati uspešnim nije – kao i u mnogim drugim slučajevima tranzicione pravde – dovelo do jednoglasnih, jasnih odgovora, i verovatno nikada i neće. Ova tema je preosetljiva da bi se adekvatno i prikladno ocenila, suviše su raznoliki politički, moralni i normativni standardi, kao i ideje o pravdi, krivici, odgovornosti i pokajanju, mišljenja o prioritetima i ciljevima su previše „crno-bela” da bi se mogao doneti jednoglasan sud ili barem jednostavna kategorizacija poput uspeha ili neuspeha.

Više decenija nakon kraja Drugog svetskog rata, Savezna Republika Nemačka je očigledno postala srazmerno stabilna i demokratska republika. Otvoreno nacističke, militarističke ili rasističke ideje danas su prilična retkost, ili makar teško da su politički relevantne. Glavni cilj Saveznika, da Nemačka ne sme nikad više inicirati rat, ostvaren je. Iako je teško identifikovati konkretne uzroke, može se reći da su mere zapadnih Saveznika odigrale značajnu ulogu; suđenja nacistima i denacifikacija doprineli su razotkrivanju kriminalnog karaktera nacističkog režima, gubitku ugleda nacionalsocijalizma i promovisanju njegovog odbacivanja. Propisivanjem demokratije „od gore”, postavljeni su ključni institucionalni temelji za demokratsku budućnost.

Ipak, iako se novi oblici vladavine i društva nisu preispitali na institucionalnom, političkom nivou, mere Saveznika – uključujući i prevaspitavanje²⁶² – nisu mogle stvoriti demokratsko društvo preko noći. Bio je to prilično dug put do unutrašnjih promena i iskrenog okretanja ka demokratskim vrednostima, put koji je odlikovala privremena oportunistička usklađenost sa spoljašnjim uslovima.²⁶³ Ovo je rezultat ne samo činjenice da se promene u mentalitetu obično sporo dešavaju, nego je ta promena bila otežana zbog kontinuiteta u radu zaposlenih lica koja su se, iako kompromitovana, reintegrisala.²⁶⁴

Pravda nije mogla, ili je mogla samo simbolično, biti ostvarena kroz suočavanje s prošlošću. Ovo je posledica činjenice da, s obzirom na opseg počinjenih zločina, *Wiedergutmachung* („ponovo učiniti dobrim”) bukvalno nije bio moguć. Takođe, krivično gonjenje je bilo ograničeno, a njegova primena ozbiljno limitirana od početka. Ipak, ono je bilo na odgovarajućem nivou u odnosu na „moralne zahteve i političke mogućnosti”²⁶⁵. Isto tako, kasno priznavanje mnogih žrtava nacizma je razlog zbog kog većina prognanih nije nikad dobila nadoknadu. Nedostatak političke volje da se procesuiraju nacionalsocijalisti i insistiranje na pravno pozitivističkom shvatanju retroaktivnosti imalo je za posledicu da nad počiniocima nacističkih zločina nije izvršena pravda, ili bar ne u dovoljnoj meri. Ovo je, uz činjenicu da su mnoge kompromitovane

²⁶² Rezultati prevaspitavanja su predmet užarenih debata pošto su često izazivali snažno protivljenje nemačkog društva. Mnogi istoričari ocenjuju američki program kulturne razmene kao uspešan. I pored toga, efekti demokratizacije i vesternizacije na adolescente su potvrđeni. Ipak, oni nisu proizašli prvenstveno iz ciljnih programa, već pre svega iz kontakata sa američkom popularnom i potrošačkom kulturom, i zbog ponašanja i načina života američkih vojnika. Za više informacija, vidi radove Kaspara Maasa o „amerikanizaciji” mladih.

²⁶³ Ključni faktori u zaokretu ka demokratiji su, između ostalog, bili ekonomsko čudo i promena generacija šesdesetih, kao i politička i vojna integracija sa Zapadom. Up. Henke, „Trennung”, str. 64–66.

²⁶⁴ Danas vlada mišljenje da je sprovođenje i pokretanje demokratizacije od strane Sjedinjenih Država bilo osuđeno na neuspeh, s obzirom na masovnu odanost nacističkom režimu i aktivno učešće društva njemu, s jedne strane, i istovremeni zadatak stvaranja novog stabilnog i prihvaćenog demokratskog poretka, s druge. U takvoj situaciji bi samo čistka ograničena na centralne ključne pozicije bila izvodljiva i samo bi takva akcija bila prihvaćena od društva. Up. Vollhals, „Entnazifizierung”, str. 55–64.

²⁶⁵ Woller, Hans. 1991. „Einleitung”. U: Henke, Klaus-Dietmar & Woller, Hans (ur.), *Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg*, str.7–21. München: Deutscher Taschenbuch Verlag (deo koji se odnosi na političke čistke u Evropi).

osobe mogle da nastave svoje karijere u SRN-u, posebno za žrtve, predstavljalo gorka, razočaravajuća i ponižavajuća iskustva.

I pored svih nedostataka, Nemačka je međunarodno priznata kao zemlja koja se uspešno suočila sa sopstvenom prošlošću: naročito – razotkrivanjem zločina nacizma na takav način da je svaka vrsta opravdanja i negiranja danas nemoguća.²⁶⁶ SRN je „poneo teret svoje prošlosti”²⁶⁷, prihvatio odgovornost za zločine, suočio se kritički s njima i isplatio znatnu odštetu. Ovo je često posebno naglašeno pri međunarodnim poređenjima. Dostignuća i porazi, dobra volja i namerno propuštanje, kritičko propitivanje i svesno ignorisanje, sve su to delovi jedne iste priče.

Ono što je rečeno za odštete važi i za suočavanje sa nacističkim zločinima uopšte: „To je istorija sopstvenog dostojanstva: puna pokušaja i pogrešaka, puna iskrenih napora da se pomogne žrtvama nacizma da dobiju pravdu i zadovoljenje, ali isto tako prošarana zaslepljenošću i ograničenošću, puna nedostataka koji su se obično ispoljavali uprkos naporima da se izvrši obeštećenje”²⁶⁸. Današnje pozitivne međunarodne ocene nemačkog bavljenja prošlošću ne bi trebalo da bace u zaborav mane i greške – s obzirom na prikazane nedostatke, suočavanje sa nacističkom prošlošću nije slavno poglavlje u istoriji SRN-a.

S druge strane, pitanje da li se suočavanje s prošlošću u sovjetskoj zoni i u DRN-u može smatrati uspešnim samo se retko postavlja. Iako su suđenja i denacifikacija doprineli uklanjanju nacionalsocijalizma u nemaloj meri, i iako su žrtve nacizma koje su živele u DRN-u dobile znatne reparacije, ti naponi su previše očigledno odbačeni zbog njihove političke instrumentalizacije i činjenja nove ozbiljne nepravde.²⁶⁹ Duboko i kritičko bavljenje nacističkom prošlošću nije se desilo u DRN-u zbog shvatanja istorije koje je propisala diktatura.²⁷⁰

I drugi proces suočavanja s prošlošću, odnosno periodom diktature SED-a, započet nakon pada Berlinskog zida 1989/90, predmet je kontroverznih ocena. Ponekad se čini da je taj proces imao još veći efekat polarizacije. Debate često još uvek odlikuje velika emocionalnost. Tu se očitavaju dugotrajna ljutnja i razočaranje zbog stvarnih ili navodnih grešaka i nedostataka. Upućuje se kritika da preduzete mere nisu opravdale nade i očekivanja žrtava i protivnika režima SED-a. Često, ljudi su imali utisak da pravo i pravda nisu neminovno ista stvar. Iako je procesuiranje nepravdi SED-a bilo, u poređenju sa procesuiranjem nacističkih nepravdi, manje ometeno oklevanjem da se kazne počinioци, i ono je ipak bilo ograničeno od početka, a dodatno ga je ograničio princip retroaktivnosti. Tema žustrih rasprava je bila – da li je trebalo se politika i zakon aktiviraju i otklone ove prepreke.²⁷¹ Razočaranje i ljutnju je prouzrokovala i rehabilitacija, dogovor oko imovine koja nije bila u državini vlasnika i reforma državne službe: koja je delimično uključivala otpuštanje bar nekih kompromitovanih zvaničnika.

²⁶⁶ Up. Henke, „Trennung”, str. 71 ff.

²⁶⁷ Wielenga, „Erinnerungskulturen”, str. 13.

²⁶⁸ Frei, Norbert & Brunner, José & Goschler, Constantin. 2009. „Komplizierte Lernprozesse. Zur Geschichte und Aktualität der Wiedergutmachung”. U: Frei, Norbert & Brunner, José & Goschler, Constantin (ur.) *Die Praxis der Wiedergutmachung. Geschichte, Erfahrung und Wirkung in Deutschland und Israel*, str. 9–51. Göttingen: Wallstein Verlag. Up. i Wielenga, „Schatten”, str. 1.063.

²⁶⁹ Up. Weinke, „Verfolgung”, str. 31 (deo koji se odnosi na presude SMT-a).

²⁷⁰ Up. Wielenga, „Geschichte”, str. 22.

²⁷¹ Predlagači ističu da izvorna namera *Rückwirkungsverbot*-a leži u zaštiti individua od proizvoljnih radnji države, ali ne da bi zločini i nepravde koje je podržala država prošli nekažnjeno. Ostali pak vide prihvatanje *Rückwirkungsverbot*-a kao pobedu slobodnog demokratskog uređenja koje se temelji na vladavini prava nad prethodnim nepravdama. Oni ističu njegov značaj za vraćanje poverenja u pravnu sigurnost i vladavinu prava.

Po mišljenju jednih, sprovedene mere su bile preoštre, dok za druge nisu bile dovoljno oštre. Dosta ljudi je zato izgubilo poverenje u novi sistem. Istovremeno, te mere su pružile mnogim žrtvama i protivnicima režima SED-a zadovoljenje i pomogle im da prevaziđu pretrpljene nepravde. Sve ovo ukazuje na još jedan ambivalentan ishod u slučaju tranzicione pravde. Ipak, još uvek nije moguće uspostaviti kritičnu ravnotežu. Kao prvo, proces suočavanja s prošlošću DRN-a nije ni u kom slučaju završen; kao drugo, još uvek nema dovoljno naučnih istraživanja koja bi opsežno ocenila sve mere i identifikovala sve uzročne veze. Na primer, još uvek je nejasno koja razočaranja su uzrokovana rehabilitacionim merama, a koja treba pripisati procesu transformacije sa njegovom asimetričnošću, posledicama po istočne Nemce i osećajem udaljenosti između dva nekada odvojena dela stanovništva. Takođe, još uvek nije moguće znati u kakvoj su vezi pojedinačni glasovi sa stavovima čitavog društva. Završna, objektivna i razvijena ocena je dakle rezervisana za budućnost.

Bibliografija

- Ahbe, Thomas. 2005. *Ostalgie: Zum Umgang mit der DDR-Vergangenheit in den 1990er Jahren*. Erfurt: Landeszentrale für politische Bildung Thüringen.
- Ahrendt, Roland. 2007. „Rückwirkungsverbot“. U: Fischer, Torben & Lorenz, Matthias N. (ur.) Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung“ in Deutschland. *Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*, str. 27–28. Bielefeld: Transcript.
- Amelung, Knut. 1996. *Die strafrechtliche Bewältigung des DDR-Unrechts durch die deutsche Justiz*. Dresden: Dresden University Press.
- Amelung, Knut. 2005. „Die juristische Aufarbeitung des DDR-Unrechts. Strafrechtsdogmatik und politische Faktizität im Widerstreit“. U: Kenkmann, Alfons & Zimmermann, Hasko (ur.) *Nach Kriegen und Diktaturen. Umgang mit Vergangenheit als internationales Problem. Bilanzen und Perspektiven für das 21. Jahrhundert*, str. 99–101. Essen: Klartext.
- Benz, Wolfgang. 2009. „Deutschland unter alliierter Besatzung 1945–1949“. U: Benz, Wolfgang & Scholz, Michael F. (Ur.) *Gebhardt Handbuch der Deutschen Geschichte*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Benz, Wolfgang. 2009. *Auftrag Demokratie. Die Gründungsgeschichte der Bundesrepublik und die Entstehung der DDR 1945–1949*. Berlin: Metropol Verlag.
- Bergem, Wolfgang. 2003. „Barbarei als Sinnstiftung? Das NS-Regime in Vergangenheitspolitik und Erinnerungskultur der Bundesrepublik“. U: Bergem, Wolfgang (ur.) *Die NS-Diktatur im deutsche Erinnerungsdiskurs*, str. 88–101. Opladen: Leske und Budrich.
- Bohley, Bärbel. 2010. Zitate. Preuzeto 18. februara 2016, <http://www.baerbelbohley.de/zitate.php>.
- Böhm, Boris & Scharnetzky, Julius. 2011. „'Wir fordern schwerste Bestrafung'. Der Dresdner 'Euthanasie '-Prozess 1947 und die Öffentlichkeit“. U: Osterloh, Jörg & Vollnhals, Clemens (ur.). 2011. *NS-Prozesse und deutsche Öffentlichkeit. Besatzungszeit, frühe Bundesrepublik und DDR*, str. 189–206. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Borbe, Ansgar. 2010. *Die Zahl der Opfer des SED-Regimes*. Erfurt: Landeszentrale für politische Bildung Thüringen.
- Borgstedt, Angela. 2009. „Die kompromittierte Gesellschaft. Entnazifizierung und Integration“. U: Reichel, Peter & Schmid, Harald & Steinbach, Peter (ur.) *Nationalsozialismus – die zweite Geschichte: Überwindung, Deutung, Erinnerung*, str. 85–105. München: C.H. Beck.
- Broszat, Martin. 1981. „Siegerjustiz oder strafrechtliche 'Selbstreinigung'. Vergangenheitsbewältigung der Justiz 1945–1949“. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 4:477–544.
- Buckley-Zistel Susanne & Koloma Beck, Teresa & Braun, Christian & Mieth, Friederike. 2014. „Transitional Justice Theories: An Introduction“. U: Buckley-Zistel Susanne & Koloma

- Beck, Teresa & Braun, Christian & Mieth, Friederike (ur.) *Transitional Justice Theories*. Abingdon: Routledge.
- Buckley-Zistel, Susanne. 2007. Handreichung. Transitional Justice. Preuzeto 18. februara 2016, <http://www.konfliktbearbeitung.net/downloads/file889.pdf>.
- Buckley-Zistel, Susanne. 2008. Transitional Justice als Weg zu Frieden und Sicherheit. Möglichkeiten und Grenzen. *SFB-Governance Working Paper Series* 15. Preuzeto 17. februara 2016, http://www.sfb-governance.de/publikationen/working_papers/wp15/SFB-Governance-Working-Paper-15.pdf.
- Bührer, Werner. 1999. „Reparationen“. U: Benz, Wolfgang (ur.) *Deutschland unter alliierter Besatzung 1945–1949/55*. Ein Handbuch, str. 161–166. Berlin: Akademie Verlag.
- Bundesarchiv. Bilanz der Strafverfolgung wegen NS-Verbrechen. Preuzeto 19. februara 2016, <https://www.bundesarchiv.de/imperia/md/content/dienstorte/ludwigsburg/strafverfolgungsbilanz.pdf>.
- Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik. BStU in Zahlen. Preuzeto 18. februara 2016, http://www.bstu.bund.de/DE/BundesbeauftragterUndBehoerde/BStUZahlen/_node.html.
- Bundesministerium der Finanzen. 2007. Die Regelung offener Vermögensfragen. Preuzeto 18. Februara 2016, http://www.bundesfinanzministerium.de/Content/DE/Standardartikel/Themen/Oeffentliche_Finanzen/Vermoegensrecht_und_Entschaedigungen/Offene_Vermoegensfragen/regelung-offener-vermoegensfragen.html.
- Bundesministerium der Finanzen. 2012. Entschädigung von NS-Unrecht. Regelungen zur Wiedergutmachung. Preuzeto 18. februara 2016, http://www.bundesfinanzministerium.de/Content/DE/Downloads/Broschueren_Bestellservice/2012-11-08-entschaedigung-ns-unrecht.pdf?__blob=publicationFile&v=2.
- Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz. 1990. Gesetz zur Regelung offener Vermögensfragen (Vermögensgesetz). Preuzeto 18. februara 2016, <http://www.gesetze-im-internet.de/vermg/BJNR211590990.html>.
- Bundesregierung. 2012. Bericht der Bundesregierung zum Stand der Aufarbeitung der SED-Diktatur. Preuzeto 18. februara 2016, https://www.bundesregierung.de/Content/DE/_Anlagen/BKM/2013-08-16-bericht-aufarbeitung-sed-diktatur.pdf?__blob=publicationFile&v=1.
- Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur. 2016. Berufliche Rehabilitierung. Preuzeto 18. februara 2016, <http://www.bundesstiftungaufarbeitung.de/berufliche-rehabilitierung-1477.html>.
- Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur. 2016. Strafrechtliche Rehabilitierung. Preuzeto 18. februara 2016, <http://www.bundesstiftungaufarbeitung.de/strafrechtliche-rehabilitierung-1475.html>.

- Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur. 2016. Verwaltungsrechtliche Rehabilitierung. Preuzeto 17. februara 2016, www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/verwaltungsrechtliche-rehabilitierung-1479.html.
- Bundeszentrale für politische Bildung. Bez datuma. Einigungsvertrag. Preuzeto 18. februara 2016, <http://www.bpb.de/nachschlagen/gesetze/einigungsvertrag/>.
- Bundeszentrale für politische Bildung. Geschichte der Bundeszentrale für politische Bildung. Gründung und Aufbau 1952–1961. Preuzeto 17. februara 2016, <http://www.bpb.de/geschichte/deutsche-geschichte/geschichte-der-bpb/36421/gruendung-und-aufbau-1952-1961>.
- Christoph, Klaus. 2013. „'Aufarbeitung der SED-Diktatur' – heute so wie gestern?“ *Aus Politik und Zeitgeschichte* 42–43:27–33.
- Cohen, David. 2006. „Transitional Justice in Divided Germany after 1945“. U: Elster, John (ur.) *Retribution and Reparation in the Transition to Democracy*, str. 59–89. New York: Cambridge University Press.
- Deming, Gunter. Start. Preuzeto 16. februara 2016, <http://www.stolpersteine.eu/start>.
- Deming, Gunter. Technik. Preuzeto 17. februara 2016, <http://www.stolpersteine.eu/technik>.
- Derlien, Hans-Ulrich. 1997. „Elitenzirkulation zwischen Implosion und Integration. Abgang, Rekrutierung und Zusammensetzung ostdeutscher Funktionseliten 1989–1994“. U: Wollmann, Hellmut & Derlien, Hans-Ulrich & König, Klaus & Rensch, Wolfgang & Seibel, Wolfgang (ur.) *Transformation der politisch-administrativen Strukturen in Ostdeutschland*, str. 329–416. Opladen: Leske und Budrich.
- Deutscher Bundestag. 1994. Bericht der Enquete-Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland“. Preuzeto 18. februara 2016, <http://dipbt.bundestag.de/dip21/btd/12/078/1207820.pdf>.
- Deutscher Bundestag. 1998. Schlussbericht der Enquete-Kommission „Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit“. Preuzeto 17. februara 2016, <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/13/110/1311000.pdf>.
- Doehring, Karl. 2001. „Reperationen nach dem zweiten Weltkrieg“. U: Doehring, Karl & Fehn, Bernd Josef & Hockert, Hans Günter (ur.) *Jahrhundertschuld, Jahrhundertsühne. Reparationen, Wiedergutmachung, Entschädigung für nationalsozialistisches Kriegs- und Verfolgungsunrecht*, str. 16–20. München: Olzog-Verlag.
- Eckert, Rainer. 1997. „'Entnazifizierung' und 'Entkommunisierung'. Aufarbeitung der Vergangenheit in Deutschland“. U: Jesse, Eckhardt & Kailitz, Steffen (ur.) *Prägekräfte des 20. Jahrhunderts: Demokratie, Extremismus, Totalitarismus*, str. 305–327. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft.
- Eichmüller, Andreas. 2008. „Die Strafverfolgung von NS-Verbrechen durch westdeutsche Justizbehörden seit 1945. Eine Zahlenbilanz“. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 4:621–640.
- Eichmüller, Andreas. 2011. „Die strafrechtliche Verfolgung von NS-Verbrechen und die Öffentlichkeit in der frühen Bundesrepublik Deutschland 1949–1958“. U: Osterloh, Jörg

- & Vollnhals, Clemens (ur.). 2011. *NS-Prozesse und deutsche Öffentlichkeit. Besatzungszeit, frühe Bundesrepublik und DDR*, str. 53–75. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Endlich, Stefanie. 2009. „Orte des Erinnerns. Mahnmale und Gedenkstätten“. U: Reichel, Peter & Schmid, Harald & Steinbach, Peter (ur.) *Der Nationalsozialismus – die zweite Geschichte. Überwindung, Deutung, Erinnerung*, str. 350–377. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- Eppelmann, Rainer. 2007. „Zum Geleit“. U: Marxen, Klaus & Werle, Gerhard & Schäfer, Petra. *Die Strafverfolgung von DDR-Unrecht. Fakten und Zahlen*, str. 3–4. Berlin: Stiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur.
- Eser, Albin & Sieber, Ulrich & Arnold, Jörg (ur.). 2010. *Strafrecht in Reaktion auf Systemunrecht. Vergleichende Einblicke in Transitionsprozesse*. Freiburg: Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Strafrecht.
- Eser, Albin & Arnold, Jörg & Sieber, Ulrich (ur.). 2001. *Strafrecht in Reaktion auf Systemunrecht. Vergleichende Einblicke in Transitionsprozesse. Ein Projektbericht*. Freiburg: Max-Planck-Institut.
- Felbick, Dieter. 2003. „Demokratie“. U: Felbick, Dieter (ur.) *Schlagwörter der Nachkriegszeit 1945–1949*, str. 175–206. Berlin: De Gruyter.
- Fieberg, Gerhard & Reichenbach, Harald. 1995. „Zu den Eckwerten der offenen Vermögensfragen“. U: Weber, Jürgen & Piazzolo, Michael (ur.) *Eine Diktatur vor Gericht. Aufarbeitung von SED-Unrecht durch die Justiz*, str. 201–214. München: Olzog-Verlag.
- Fisch, Jörg. 1992. *Reparationen nach dem Zweiten Weltkrieg*. München: C.H. Beck Verlag.
- Fischer, Martina. 2011. „Transitional Justice and Reconciliation. Theory and Practice“. U: Austin, Beatrix & Fischer, Martina & Giessmann, Hans J. (ur.) *Advancing Conflict Transformation. The Berghoff Handbook II*, str. 406–430. Opladen: Barbara Budrich Publishers.
- Fischer, Torben. 2007. „Frankfurter Auschwitz-Prozess“. U: Fischer, Torben & Lorenz, Matthias N. (ur.) *Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung“ in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*, str. 136–139. Bielefeld: Transcript.
- Frei, Norbert & Brunner, José & Goschler, Constantin. 2009. „Komplizierte Lernprozesse. Zur Geschichte und Aktualität der Wiedergutmachung“. U: Frei, Norbert & Brunner, José & Goschler, Constantin (ur.) *Die Praxis der Wiedergutmachung. Geschichte, Erfahrung und Wirkung in Deutschland und Israel*, str. 9–51. Göttingen: Wallstein Verlag.
- Frei, Norbert. 2006. „Nach der Tat. Die Ahndung deutscher Kriegs- und NS-Verbrechen in Europa – eine Bilanz“. U: Frei, Norbert (ur.) *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*, str. 7–37. Göttingen: Wallstein Verlag.
- Frei, Norbert. 2009. „Deutsche Lernprozesse – NS-Vergangenheit und Generationenfolge seit 1945“. U: Frei, Norbert (ur.) *1945 und wir. Das Dritte Reich im Bewußtsein der Deutschen*, str. 38–55. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.

- Fritsch-Bournazel, Renata. 1979. *Die Sowjetunion und die deutsche Teilung. Die sowjetische Deutschlandpolitik 1945–1949*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Fröhlich, Claudia. 2011. „Der 'Ulmer Einsatzgruppen-Prozess' 1958. Wahrnehmung und Wirkung des ersten großen Holocaust-Prozesses“. U: Osterloh, Jörg & Vollnhals, Clemens (ur.). *NS-Prozesse und deutsche Öffentlichkeit. Besatzungszeit, frühe Bundesrepublik und DDR*, str. 233–263. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Frøland, Hans Otto. 2006. „Eine gewaltige, nicht beglichene Schuld. Die deutsche Entschädigung für NS-Verfolgte in Norwegen“. U: Hockerts, Hans Günter & Moisel, Claudia & Winstel, Tobias (ur.) *Grenzen der Wiedergutmachung. Die Entschädigung für NS-Verfolgte in West- und Osteuropa 1945–2000*, str. 285–356. Göttingen: Wallstein Verlag.
- Füssl, Karl-Heinz. 1994. *Die Umerziehung der Deutschen: Jugend und Schule unter den Siegermächten des Zweiten Weltkriegs 1945–1955*. Paderborn: Ferdinand Schöningh.
- Füssl, Karl-Heniz. 1999. „Bildung und Erziehung“. U: Benz, Wolfgang (ur.) *Deutschland unter alliierter Besatzung 1945–1949/55. Ein Handbuch*, str. 99–105. Berlin: Akademie Verlag.
- Garbe, Detlef. 1992. „Gedenkstätten. Orte der Erinnerung und die zunehmende Distanz zum Nationalsozialismus“. U: Loewy, Hanno (ur.) *Holocaust. Die Grenzen des Verstehens. Eine Debatte über die Besetzung der Geschichte*, str. 260–284. Hamburg: Rowohlt.
- Gedenkstätte Berliner Mauer. 2016. Fenster des Gedenkens. Preuzeto 18. februara 2016, <http://www.berliner-mauergedenkstaette.de/de/fenster-d-g-586.html>.
- Gerstle, Nathalie. 2007. „Gehilfenjudikatur“. U: Fischer, Torben & Lorenz, Matthias N. (ur.) *Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung“ in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*, str. 145–147. Bielefeld: Transcript.
- Gerund, Katharina & Paul, Heike (ur.). 2014. *Die amerikanische Reeducation-Politik nach 1945: Interdisziplinäre Perspektiven auf „America's Germany“*. Bielefeld: Transcript.
- Glatte, Sarah. 2010. „Twenty Years On – A Unified Germany? The Shortcomings of the German Reunification Process“. *German as a Foreign Language* 2:89–103.
- Glatte, Sarah. 2011. *Judging the (East) German Past. A Critical Review of Transitional Justice in Post-Communist Germany*. Tezu o neobjavljenim neženja, University of Bath, United Kingdom.
- Goschler, Constantin. 1992. *Wiedergutmachung. Westdeutschland und die Verfolgten des Nationalsozialismus. 1945–1954*. München: Oldenbourg Verlag.
- Goschler, Constantin. 2005. *Schuld und Schulden. Die Politik der Wiedergutmachung für NS-Verfolgte seit 1945*. Göttingen: Wallstein Verlag.
- Greve, Michael. 2003. „Täter oder Gehilfen? Zum strafrechtlichen Umgang mit NS-Gewaltverbrechern in der Bundesrepublik Deutschland“. U: Weckel, Ulrike & Wolfrum, Edgar (ur.) *„Bestien“ und „Befehlsempfänger“. Frauen und Männer in NS-Prozessen nach 1945*, str. 194–221. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

- Großbölting, Thomas. 2010. „Die DDR im vereinten Deutschland“. *Aus Politik und Zeitgeschichte* 25–26:35–40.
- Guckes, Ulrike. 2008. *Opferentschädigung nach zweierlei Maß? Eine vergleichende Untersuchung der gesetzlichen Grundlagen der Entschädigung für das Unrecht der NS-Diktatur und der SED-Diktatur*. Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag.
- Hauser, Richard. 2011. „Zwei deutsche Lastenausgleiche – Eine kritische Würdigung“. *Vierteljahrshefte zur Wirtschaftsforschung* 4:103–122.
- Henke, Klaus-Dietmar. 1991. „Die Trennung vom Nationalsozialismus. Selbstzerstörung, politische Säuberung, 'Entnazifizierung', Strafverfolgung“. U: Henke, Klaus-Dietmar & Woller, Hans (ur.) *Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg*, str. 21–84. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Herbert, Ulrich & Groehler, Olaf. 1992. *Zweierlei Bewältigung. Vier Beiträge über den Umgang mit der NS-Vergangenheit in den beiden deutschen Staaten*. Hamburg: Ergebnisse Verlag.
- Herzig, Simone. 2012. „Entnazifizierung und Re-Education in den westlichen Besatzungszonen. Konzeption, Durchführung und Scheitern“. U: Glunz, Claudia (ur.) *Attitudes to War. Literatur und Film von Shakespeare bis Afghanistan*, str. 129–134. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Hilger, Andreas. 2006. „'Die Gerechtigkeit nehme ihren Lauf'? Die Bestrafung deutscher Kriegs- und Gewaltverbrecher in der Sowjetunion und der SBZ/DDR“. U: Frei, Norbert (ur.) *Transnational Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*, str. 180–247. Göttingen: Wallstein Verlag.
- Hockerts, Hans Günter & Moisel, Claudia & Winstel, Tobias (ur.). 2006. *Grenzen der Wiedergutmachung. Die Entschädigung für NS-Verfolgte in West- und Osteuropa 1945–2000*. Göttingen: Wallstein Verlag.
- Hockerts, Hans Günter. 2001. „Wiedergutmachung in Deutschland 1945–2000. Eine historische Bilanz 1945–2000“. *Vierteljahrsheft für Zeitgeschichte* 2:167–214.
- Hockerts, Hans Günter. 2013. „Wiedergutmachung in Deutschland 1945–1990. Ein Überblick.“ *Aus Politik und Zeitgeschichte* 25–26:15–22.
- Hummer, Waldemar & Mayr-Singer, Jelka. 2000. „Der deutsche Sonderweg bei der Aufarbeitung von SED-Unrecht. Vergangenheitsbewältigung durch Strafjustiz“. *Neue Justiz* 11:561–567.
- Internationaler Militärgerichtshof. 1946. *Das Urteil von Nürnberg. Grundlagen eines neuen Völkerrechts. Vollständiger Text*. München: Nymphenburger Verlagshandlung.
- Jaraus, Konrad. 2004. „Die Zukunft der ostdeutschen Vergangenheit – Was wird aus der DDR-Geschichte?“ U: Hüttmann, Jens & Mähler, Ulrich & Pasternack, Peer (ur.) *DDR-Geschichte vermitteln. Ansätze und Erfahrungen in Unterricht, Hochschullehre und politischer Bildung*, str. 81–101. Berlin: Metropol Verlag.

- Karstedt, Susanne. 1996. „Die doppelte Vergangenheitsbewältigung der Deutschen. Die Verfahren im Urteil der Öffentlichkeit nach 1945 und 1989“. *Zeitschrift für Rechtssoziologie* 1:58–104.
- Keller, Berndt & Henneberger, Fred. 1992. „Beschäftigung und Arbeitsbeziehung im öffentlichen Dienst der neuen Bundesländer“. *Gewerkschaftliche Monatshefte* 6:331–342.
- Kleßmann, Christoph. 1981. „Politische Rahmenbedingungen der Bildungspolitik in der SBZ/DDR 1945 bis 1952“. U: Heinemann, Manfred (ur.) *Umerziehung und Wiederaufbau. Die Bildungspolitik der Besatzungsmächte in Deutschland und Österreich*, str. 229–243. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Klüsener, Robert. 2011. *Rechtsstaat auf dem Prüfstand. Wiedervereinigung und Vermögensfragen*. Berlin: Lit Verlag.
- Knabe, Hubertus. 2007. *Die Täter sind unter uns: Über das Schönreden der SED-Diktatur*. Berlin: Propyläen.
- Köhr, Katja. 2012. *Die vielen Gesichter des Holocaust. Museale Repräsentationen zwischen Individualisierung, Universalisierung und Nationalisierung*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Kreis, Reinhild. 2014. „Nach der ‚amerikanischen Kulturoffensive‘. Die amerikanische Reeducation-Politik in der Langzeitperspektive“. U: Gerund, Katharina & Paul, Heike (ur.) *Die amerikanische Reeducation-Politik nach 1945. Interdisziplinäre Perspektiven aus America's Germany*, str. 141–161. Bielefeld: Transcript.
- Landesbeauftragter für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR. 1995. Zweiter Tätigkeitsbericht. Preuzeto 18. februara 2016, <http://www.berlin.de/imperia/md/content/lstu/taetigkeitsberichte/jb95.pdf?start&ts=1441800999&file=jb95.pdf>.
- Langer, Antje. 2007. „Kalte Amnestie“. U: Fischer, Torben & Lorenz, Matthias N. (ur.) *Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung“ in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*, str. 200–201. Bielefeld: Transcript.
- Latzin, Ellen. 2005. *Lernen von Amerika? Das US-Kulturaustauschprogramm für Bayern und seine Absolventen*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Lege, Joachim. 2004. „Gleichheit im Unrecht für die Alteigentümer?“ *Neue Justiz* 9:385–388.
- Loschelder, Wolfgang. 1995. „Die Weiterbeschäftigung von Funktionsträgern des SED-Regimes im öffentlichen Dienst“. U: Brunner, Georg (ur.) *Juristische Bewältigung des kommunistischen Unrechts in Osteuropa und Deutschland*, str. 203–213. Berlin: Arno Spitz Verlag.
- Mählert, Ulrich. 2010. *Kleine Geschichte der DDR*. München: C.H. Beck.
- Majer, Diemut. 1996. „Entnazifizierung gleich ‚Entstasifizierung‘? Vergangenheitsbewältigung und Rechtsstaat“. U: Haney, Gerhard & Maihofer, Werner & Sprenger, Gerhard (ur.) *Recht und Ideologie. Festschrift für Hermann Klenner zum 70. Geburtstag*, str. 349–384. Freiburg: Rudolf Haufe Verlag.

- Marxen, Klaus & Werle, Gerhard & Schäfer, Petra. 2007. *Die Strafverfolgung von DDR-Unrecht. Fakten und Zahlen*. Berlin: Stiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur.
- Marxen, Klaus & Werle, Gerhard (ur.). 2007. *Strafjustiz und DDR-Unrecht*. Berlin: De Gruyter.
- McAdams, James A. 2001. *Judging the Past in Unified Germany*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Meinerzhagen, Ulrich. 1995. „Die Verfahren gegen ehemalige Richter der DDR“. U: Weber, Jürgen & Piazzolo, Michael (ur.) *Eine Diktatur vor Gericht. Aufarbeitung von SED-Unrecht durch die Justiz*, str. 115–136. München: Olzog-Verlag.
- Meyer, Dennis. 2007. „Nürnberger Prozess“. U: Fischer, Torben & Lorenz, Matthias N. (ur.) *Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung“ in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*, str. 21–22. Bielefeld: Transcript.
- Miquel, Marc von. 2005. „Der befangene Rechtsstaat. Die westdeutsche Justiz und die NS-Vergangenheit“. U: Kenkmann, Alfons & Zimmermann, Hasko (ur.) *Nach Kriegen und Diktaturen. Umgang mit Vergangenheit als internationales Problem. Bilanzen und Perspektiven für das 21. Jahrhundert*, str. 81–96. Essen: Klartext.
- Mothes, Jörn & Schmidt, Jochen. 2000. „Die Aufarbeitung der DDR-Vergangenheit. Versuch einer Zwischenbilanz“. *Der Bürger im Staat* 4:192–196.
- Musial, David. 2007. „Wiedergutmachungs- und Entschädigungsgesetze“. U: Fischer, Torben & Lorenz, Matthias N. (ur.) *Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung“ in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*, str. 58–60. Bielefeld: Transcript.
- Niven, Bill. 2002. *Facing the Nazi Past. United Germany and the Legacy of the Third Reich*. New York: Routledge.
- Osterloh, Jörg. 2011. „'Diese Angeklagten sind die Hauptkriegsverbrecher'. Die KPD/SED und die Nürnberger Industriellen-Prozesse 1947/48“. U: Osterloh, Jörg & Vollnhals, Clemens (ur.) *NS-Prozesse und deutsche Öffentlichkeit. Besatzungszeit, frühe Bundesrepublik und DDR*, str. 107–131. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Palmer, Nicola & Clark, Phil. 2012. „Challenging Transitional Justice“. U: Palmer, Nicola & Clark, Phil & Granville, Danielle (ur.) *Critical Perspectives in Transitional Justice*, str. 1–16. Antwerpen: Intersentia.
- Pendas, Devin O. 2006. *The Frankfurt Auschwitz Trial, 1963–1965. Genocide, History, and the Limits of the Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Raim, Edith. 2011. „NS-Prozesse und Öffentlichkeit. Die Strafverfolgung von NS-Verbrechen durch die deutsche Justiz in den westlichen Besatzungszonen 1945–1949“. U: Osterloh, Jörg & Vollnhals, Clemens (ur.) 2011. *NS-Prozesse und deutsche Öffentlichkeit. Besatzungszeit, frühe Bundesrepublik und DDR*, str. 33–53. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Reichel, Peter. 2001. *Vergangenheitsbewältigung in Deutschland. Die Auseinandersetzung mit der NS-Diktatur von 1945 bis heute*. München: C.H. Beck Verlag.

- Reichel, Peter. 2009. „Der Nationalsozialismus vor Gericht und die Rückkehr zum Rechtsstaat“. U: Reichel, Peter & Schmid, Harald & Steinbach, Peter (ur.) *Nationalsozialismus – die zweite Geschichte: Überwindung, Deutung, Erinnerung*, str. 22–26. München: C.H. Beck.
- Roggemann, Herwig. 1998. „Die strafrechtliche Aufarbeitung der DDR-Vergangenheit am Beispiel der ‚Mauerschützen‘, – und der Rechtsbeugungsverfahren. Eine Zwischenbilanz“. U: Drobnig, Ulrich (ur.) *Die Strafrechtsjustiz der DDR im Systemwechsel. Partei und Justiz. Mauerschützen und Rechtsbeugung*, str. 111–131. Berlin: Duncker & Humblot.
- Rombeck-Jaschinski, Ursula. 2005. *Das Londoner Schuldenabkommen. Die Regelung deutscher Auslandsschulden nach dem Zweiten Weltkrieg*. München: Oldenbourg Verlag.
- Sabrow, Martin (ur.). 2009. *Erinnerungsorte der DDR*. Bonn: C.H. Beck Verlag.
- Schaeffgen, Christoph. 1996. *Vergangenheitsbewältigung durch die Justiz. Die Strafverfolgung von DDR-Regierungskriminalität*. Regensburg: Roderer.
- Schildt, Axel. 1999. „Kultur und geistiges Leben“. U: Benz, Wolfgang (ur.) *Deutschland unter alliierter Besatzung 1945–1949/55. Ein Handbuch*, str. 134. Berlin: Akademie Verlag.
- Schmeitzner, Mike. 2011. „Unter Ausschluss der Öffentlichkeit? Zur Verfolgung von NS-Verbrechen durch die sowjetische Sonderjustiz“. U: Osterloh, Jörg & Vollnhals, Clemens (ur.). 2011. *NS-Prozesse und deutsche Öffentlichkeit. Besatzungszeit, frühe Bundesrepublik und DDR*, str. 149–167. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Schroeder, Friedrich-Christian. 1995. „Die strafrechtliche Verfolgung von Unrechtstaten des SED-Regimes“. U: Brunner, Georg (ur.) *Juristische Bewältigung des kommunistischen Unrechts in Osteuropa und Deutschland*, str. 213–215. Berlin: Arno Spitz Verlag.
- Schuller, Wolfgang. 2006. „Ziele und Prioritäten der strafrechtlichen Vergangenheitsbewältigung“. *Der Bürger im Staat* 3:161–165.
- Sowjetische Militäradministration in Deutschland. 1947. Naredba br. 201 „Richtlinien zur Anwendung der Direktiven Nr. 24 und Nr. 38 des Kontrollrats über die Entnazifizierung“. Preuzeto 18. februara 2016, http://www.argus.bstu.bundesarchiv.de/dy30bmer/mets/dy30bmer_005/index.htm?target=midosaFraContent&backlink=http://www.argus.bstu.bundesarchiv.de/dy30bmer/index.htmkid-baebfc66-36ce-4551-b2ce-dcc41f4c15e0&sign=DY 30/IV 2/2.022/5.
- Sprockhoff, Anna & Fischer, Torben. 2007. „131er-Gesetzgebung“. U: Fischer, Torben & Lorenz, Matthias N. (ur.) *Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung“ in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*, str. 94–96. Bielefeld: Transcript.
- Staats, Johann-Friedrich. 2011. „‚Lustration‘ – oder die Überprüfung der Richter und Staatsanwälte aus der DDR“. U: Bästlein, Klaus (ur.) *Die Einheit. Juristische Hintergründe und Probleme. Deutschland im Jahr 1990*, str. 85–104. Berlin: Berliner Landesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR.

- Steinbach, Peter. 1999. „Der Nürnberger Prozeß gegen die Hauptkriegsverbrecher“. U: Ueberschär, Gerd R. (ur.) *Der Nationalsozialismus vor Gericht. Die alliierten Prozesse gegen Kriegsverbrecher und Soldaten 1943–1952*, str. 32–44. Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- Teitel, Ruti G. 2003. „Transitional Justice Genealogy“. *Harvard Human Rights Journal* 16:69–94.
- Thamer, Hans-Ulrich. 2006. Der Holocaust in der deutschen Erinnerungskultur vor und nach 1989. U: Brinkmeyer, Jens & Blasberg, Cornelia (ur.) *Erinnern des Holocaust? Eine neue Generation sucht Antworten*, str. 81–93. Bielefeld: Aisthesis Verlag.
- Thünemann, Holger. 2005. *Holocaust-Rezeption und Geschichtskultur. Zentrale Holocaust-Denkmäler in der Kontroverse. Ein deutsch-österreichischer Vergleich*. Idstein: Schulz-Kirchner Verlag.
- Thurn, Nike. 2007. „Stolpersteine“. U: Fischer, Torben & Lorenz, Matthias N. (ur.) *Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung“ in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*, str. 338–340. Bielefeld: Transcript.
- United States European Command. 1945. USFET-Directive from July 1945.
- Vergau, Jutta. 2000. *Die Aufarbeitung von Vergangenheit vor und nach 1989. Eine Analyse des Umgangs mit den historischen Hypotheken totalitärer Diktaturen in Deutschland*. Marburg: Tectum Verlag.
- Vollnhals, Clemens (ur.). 1991. *Entnazifizierung. Politische Säuberung und Rehabilitierung in den vier Besatzungszonen 1945–1949*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Vollnhals, Clemens. 1995. „Abrechnung mit der Diktatur. Politische Säuberung nach 1945 und 1989“. *Deutschland Archiv* 28:68–71.
- Walgenbach, Arndt. 2007. „Zwangsarbeiter-Entschädigung“. U: Fischer, Torben & Lorenz, Matthias N. (ur.) *Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung“ in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*, str. 323–325. Bielefeld: Transcript.
- Wassermann, Rudolf. 1995. „Sind politische Verbrechen justitiabel? Möglichkeiten und Grenzen des Strafrechts“. U: Weber, Jürgen & Piazzolo, Michael (ur.) *Eine Diktatur vor Gericht. Aufarbeitung von SED-Unrecht durch die Justiz*. München: Olzog-Verlag.
- Wassermann, Rudolf. 1999. „Rechtssystem“. U: Weidenfeld, Werner & Korte, Karl-Rudolf (ur.) *Handbuch zur deutschen Einheit 1949–1989–1999*, str. 650–661. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Weichert, Thilo. 1991. „Überprüfung der öffentlich Bediensteten in Ostdeutschland“. *Kritische Justiz* 4:457–475.
- Weinke, Annette. 1998. „Der Umgang mit der Stasi und ihren Mitarbeitern“. U: König, Helmut & Kohlstruck, Michael & Wöll, Andreas (ur.) *Vergangenheitsbewältigung am Ende des zwanzigsten Jahrhunderts*, str. 167–191. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

- Weinke, Annette. 2002. *Die Verfolgung von NS-Tätern im geteilten Deutschland. Vergangenheitsbewältigung 1949–1969 oder: Eine deutsch-deutsche Beziehungsgeschichte im Kalten Krieg*. Paderborn: Ferdinand Schöningh.
- Weinke, Annette. 2006. „Alliierter Angriff auf die nationale Souveränität? Die Strafverfolgung von Kriegssund NS-Verbrechen in der Bundesrepublik, der DDR und Österreich“. U: Frei, Norbert (ur.) *Transnational Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*, str. 37–94. Göttingen: Wallstein Verlag.
- Weinke, Annette. 2006. *Die Nürnberger Prozesse*. München: C.H. Beck Verlag. Weinke, Annette. 2008. *Eine Gesellschaft ermittelt gegen sich selbst. Eine Geschichte der Zentralen Stelle Ludwigsburg 1958–2008*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Welsh, Helga A. 1991. „Antifaschistisch-demokratische Umwälzung‘ und politische Säuberung in der sowjetischen Besatzungszone Deutschlands“. U: Henke, Klaus-Dietmar & Woller, Hans (ur.). *Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg*, str. 84–107. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Wentker, Hermann. 2001. *Justiz in der SBZ/DDR 1945–1953. Transformation und Rolle ihrer zentralen Institutionen*. München: Oldenbourg Verlag.
- Wentker, Hermann. 2002. „Die Ahndung von NS-Verbrechen in der Sowjetischen Besatzungszone und in der DDR“. *Kritische Justiz* 35: 60–79.
- Werkentin, Falco. 2011. „Die Waldheimer Prozesse 1950 in den DDR-Medien“. U: Osterloh, Jörg & Vollnhals, Clemens (ur.). 2011. *NS-Prozesse und deutsche Öffentlichkeit. Besatzungszeit, frühe Bundesrepublik und DDR*, str. 221–232. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Westphal, Jasmin. 2007. „Aktion Sühnezeichen“. U: Fischer, Torben & Lorenz, Matthias N. (ur.) Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung“ in Deutschland. *Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*, str. 69–71. Bielefeld: Transcript.
- Wiegand, Lutz. 1992. *Der Lastenausgleich in der Bundesrepublik Deutschland 1949 bis 1985*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Wielenga, Friso. 1994. „Schatten der deutschen Geschichte. Der Umgang mit der Nazi- und DDR-Vergangenheit in der Bundesrepublik Deutschland“. *Deutschland Archiv* 10:1.058–1.073.
- Wielenga, Friso. 1995. *Schatten deutscher Geschichte. Der Umgang mit dem Nationalsozialismus und der DDR-Vergangenheit in der Bundesrepublik*. Vierow bei Greifswald: SH-Verlag.
- Wielenga, Friso. 2002. „Erinnerungskulturen im Vergleich. Deutsche und niederländische Rückblicke auf die NS-Zeit und den Zweiten Weltkrieg“. U: Wielenga, Friso & Geeraedts, Loek (ur.) *Erinnerungskultur und Vergangenheitspolitik*, str. 11–20. Münster: Aschendorf Verlag.
- Will, Rosemarie. 1997. „Das Bundesverfassungsgericht und der Elitenwechsel in Ostdeutschland“. *Neue Justiz* 10:513–517.

Woller, Hans. 1991. „Einleitung”. U: Henke, Klaus-Dietmar & Woller, Hans (ur.). *Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg*, str. 7–21. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.

Zentgraf, Henrike. 2013. „'Nürnberg' in Vergangenheit und Gegenwart”. *Aus Politik und Zeitgeschichte* 63:8–14.

International Nuremberg Principles Academy
(Međunarodna akademija nirnberških principa)
Egidienplatz 23
90403 Nürnberg, Nemačka
Tel +49 (0)911 231-10379
Fax +49 (0)911 231-14020
info@nurembergacademy.org
www.nurembergacademy.org
